

Marx Károly földjáraadék-elmélete.

I. Természet és munkaerő viszonya Ricardonál és Marxnál.

Minden termelt jószág anyja a természet, apja pedig a munkaerő. A munka: a munkaerő beavatkozása a természet birodalmába; birtokbavétele, összegyűjtése, átalakítása a természet tárgyainak. Emberi szükségletek kielégítésére nem alkalmasak a természet tárgyai, míg eredeti helyükön, eredeti alakjukban léteznek; a munkaerőnek kell őket megmarkolnia, hogy emberi használatra kerülhessenek. Viszont a munkaerő, ha el van választva a természet tárgyaitól: egymagában szintén nem alkalmas az emberi szükségletek kielégítésére. Bármely munka, bármely termelés: a munkaerő összehozása a természettel, vagyis a földdel. („Föld” fogalma alatt nemcsak a termőföldet értvén, hanem a föld egész felületét és belsejét, összes anyagait és erőit.)

Ezt az egyszerű és természetes, felfogást találjuk Marx Károlynál. Ezt vallotta — ha nem is ilyen szabatos alakban — Ricardo Dávid is, ki sok tekintetben Marx közvetlen elődje volt. Vannak azonban a föld és a munkaerő viszonyának egyéb szempontjai is, melyek abból körülményből erednek, hogy a föld területe változatlan, ellenben a munkaerő szaporodásra hajlandó. Ezeknek a szempontoknak elbírálásában a tudományos szocializmus megalapítója már lényegesen eltért elődjétől.

Ricardo azt tanítja, hogy a munkaerő szaporodása — adott

időben, adott földterületen — a munka termelőerejének hanyatlására vezet. Nem a termelés összes ágaiban, de a legfőbb termelőágban, a földművelésben, mely a többi termelőág elemi létfeltételét, az élelmiszert előteremti. Ha az iparosok számát egy adott országban egy millióról két millióra növeljük: a második millió iparos egy-egy évi munkája nem fog kevesebb jószágot eredményezni, mint az első millióé. Ha ellenben ugyanazon országban, változatlan területű termőföld művelésére egy millió helyett két millió földművest alkalmazunk: a második millió földműves munkája már kevesebb élelmiszert fog előteremteni, mint az elsőé. Ha a földművesek számát három millióra szaporítjuk: a harmadik millió munkája még kevesebbet fog termelni, mint a másodiké. S így tovább egy bizonyos pontig, melyen túl a munka szaporítása már egyáltalán nem lesz alkalmas az élelmiszerek szaporítására.

Ez a szabály a csökkenő földhozadék törvénye, mely újabban a kísérleti növényfiziológia kutatásai nyomán természettudományi igazolást nyert. Nem kell azonban azt gondolnunk, hogy e törvény, a termőföld egy adott területét tekintve, az élelmiszerek minden szaporításának útjában áll. Mert hiszen a földművelés technikája nem marad változatlan és minden agrártechnikai fölfedezés újabb, magasabb alakra helyezi a mezőgazdasági munka termelőképességét. Persze, ha e magasabb alapon tovább szaporítjuk a földre fordított munkát: újból érezni fogjuk a csökkenő hozadéktörvény hatását, melyet tehát egy-egy agronómiai fölfedezés nem szüntet meg, csak bizonyos időre fölfüggeszt. Az agronómiai fölfedezések azonban eddigelé még nem következtek egymásra oly gyors tempóban, hogy a hozadéktörvény hatását érezni ne lehetett volna. És ezenfelül, mivel a növények tenyészőereje véges, s egy adott területre nem esik végtelen sok érlelő napsugár, van minden adott területen egy — ma még messzeeső — abszolút határ, melyen túl az élelmiszerek termelését már egyáltalán nem lehet növelni.

Mivel azonban az iparos, a bányász, a kereskedő minden időben azon élelmiszerfölszögből éltek, melyet a földműves, saját szükségletein fölül, termelni képes: az élelmiszerprodukciónak korlátai egyszersmind az ipar, a bányászat és a kereskedelem terjeszkedését is korlátozzák. Szóval a termelésnek — egy adott területen, a földművelés technikájának adott fejlettségi fokán — természeti korlátai vannak.

Nagyjából véve ebben áll a munkaerő és a természet viszonyának ricardói fölfogása, mellyel Marx homlokegyenest szembe helyezkedik. Neki az az álláspontja, hogy a munkaerőt bármely adott területen tetszés szerint lehet szaporítani: azért a munka eredménye

(legalább a gazdaságtudomány szempontjából számbajövő határokig) mindig elég kedvező, sőt esetleg folyton kedvezőbb arányban fog állni a munkaerő mennyiségével. Ő tehát tagadja a csökkenő hozadéktörvényt.* Bármilyen sűrűen népesít be a munkaerő valamely nagyobb területet: azért mindig meg tudja termelni a maga élelmét. Az emberi munka szuverén úr a természet fölött.

Ez a nézet, a munkaerő és a természet viszonyának ilyen szemlélete húzódik végig Marx egész társadalomfölfogásán. Meg van róla győződve, hogy a munkaerő korlátlanul érvényesülhetne a természettel szemben és tetszőleges mennyiségű gazdagságot termelhetne, annyit, hogy a társadalom minden egyes tagja kielégíthetné belőle összes szükségleteit: de a fönnálló kapitalisztikus társadalmi rend mesterségesen elzárja a munkaerőt a természet tárgyaitól, emberi intézményekkel, első sorban a föld magántulajdonának intézményével, továbbá gazdasági válságokkal, melyek szükségszerűen beállnak, mihelyt a termelés terjeszkedése és a jószágok beálló szaporodása a tőkejövedelem súlyedését vonja maga után.** Szóval a termelés korlátait nem a csökkenő hozadék természeti törvényében kell keresnünk, hanem a földbirtokosok és a kapitalisták osztályuralmában. Vagyis: nem az éhség szüli az osztályuralmat, hanem fordítva, az osztályuralom az éhséget.

Marx szerint a termelésnek nincsenek gazdaságilag számbajövő természeti korlátai; akik ezt kitalálták: a kapitalisztikus gazdaságrend önmagát korlátozó, ellentmondásos, dialektikus természetét érezvén, de meg nem értvén: e gazdaságrend kegyetlen, válságokban és tömegnyomorúságban megnyilatkozó korlátait természetadta korlátok gyanánt szerették volna feltüntetni.***

Ebben az értelemben alkotvák Marxnak a tőkés gazdaságrend fejlődésirányáról való nézetei is, melyekre jellemző, hogy ő a termelőerők általános növekedésétől a dolgozó nép sorsának viszonylagos, sőt (a *Kapital* I. kötetének egy régebbi kiadása szerint) abszolút rosszabbodását, továbbá az ipari válságok kiéleződését várta. Milyen nagyjelentőségű gyakorlati következtetések sorsa fűződik e nézetekhez: erről fogalmat nyújthat az éles harc, mely körülöttük immár tíz év óta folyik a tudományos szocializmus irodalmában.

* V. ö. *Das Kapital*. Zweite Auflage. Hamburg, 1904. III. kötet 2. rész, 314. lap; — továbbá *Theorien über den Mehrwert*. Stuttgart, 1905. 11. kötet. 1. rész, 197. lap, első bekezdés; — ugyanaz 11. kötet 2. rész, 68. lap 12—15. sor felülről, továbbá ugyanott 80. lap, 10—12. sor alulról. Stb.

** V. ö. *Das Kapital*, III. köt. 1. rész, 222-242. Továbbá *Theorien d. M.* II. kötetének 2. részében a *Krisen* című fejezetét.

*** V. ö. *Das Kapital*, III/I. 223. és 231. lap.

Pedig épen nem lehetetlen, sőt aránylag nem is nehéz feladat a marxizmus előbb érintett alapgondolatának ellenőrzése.

Minden osztályuralom célja, hogy az uralkodó osztálynak munka nélkül való megélhetést biztosítson. A munka nélkül való jövedelem első sorban a földhöz, a termelés forrásához fűződik, és a föld birtokosai élvezik, mint földjövedelmet, a termelő munka szervezetéhez, s a föld birtoklásának ezzel kapcsolatos módjához képest minden társadalmi rendben más és más, az illető társadalmi rendet jellemző alakban. A mai, kapitalisztikus társadalomban a földjövedelem sajátos alakja: a földjáraadék. Annyira lényeges sajátossága a mai társadalomnak, hogy nélküle magát a kapitalizmust sem tudjuk megérteni. Mert ha nincs földjáraadék, akkor a föld magántulajdonának semmi értelme, ha pedig a föld nem magántulajdon, akkor a dolgozók nincsenek elválasztva a földtől, akkor tehát nincsenek bérmunkások, bérmunka nélkül pedig nincs kapitalizmus.*

Ricardo a földjáraadék létezésének okát abból a körülményből magyarázza, hogy a mezőgazdasági termelésnek — s ebből folyólag az egész termelésnek — természeti korlátai vannak. Marx tagadja ezt, tagadja a csökkenő hozadéktörvényt. Már most föltéve, hogy Marx e törvény alkalmazása nélkül a földjáraadéknak kielégítő magyarázatát tudja adni: akkor az ő alapfelfogása a helyes, s akkor helyesek a marxizmus összes elméleti és gyakorlati következtetései. De csakis ebben az esetben.

II. A Ricardo-féle járadékelmélet.**

Hogy ezt a járadékelméletet kellően megérthessük: tisztáznunk kell — magának az elméletnek szellemében — a csereérték fogalmát.

Egy szabó csizmát akar venni, egy csizmadia pedig kabátot. Összetalálkoznak és kicserélik egymás termékeit: a szabó ad egy kabátot a csizmadiának, emez pedig ad érte két pár csizmát a szabónak. Miért ad két párat, miért nem csak egyet? Mert a szabó kétannyit vesződik egy kabáttal, mint ő egy pár csizmával, tehát nem adja csak két párért. 1 kabátban ugyanakkora mennyiségű munka van, mint 2 pár csizmában; tehát az értéke is ugyanakkora.

Föltéve, hogy csak egy kabát volna a világon; a csizmadia ezért az egy kabátért talán húsz pár csizmát is odaadna, különösen télen,

* Mindezt Marx is tudja. V. ö. *Theor. ü.d. Mehrw.*, II/2. 69-70 lapját.

** Habár ezt az elméletet aránylag széles körökben ismerik: a tájékozatlanabb olvasókra való tekintettel mégis foglalkoznunk kell vele. Egyébiránt e helyen nem a Ricardo rajzolta képet fogjuk látni, hanem ennek színesebb másolatát.

mikor fázik. De azért tényleg nem kellene ennyit adnia érte, mert hiszen ő maga is tűt, cérnát foghatna és összehozhatná a kabátot, nem nagyobb fáradtsággal, mint három pár csizmát. Kidobná tehát a műhelyéből azt az embert, aki húsz pár csizmáért kínálna neki egy kabátot, mert hisz ő maga három pár csizma készítésének megfelelő fáradtsággal is meg tudja szerezni. Az örömrzés, melyet a kabát viselése okoz, húsz pár csizma készítésének fáradtságérzésével is fölér neki, de nem ad érte többet, mint három pár csizmát, mert ezen az áron mindig hozzájuthat.

Mindazon jószágok csereértéke, melyeket munka által korlátlanul lehet szaporítani, egyenlő azon fáradtság mennyiségével, a melybe termelésük kerül.

Gondoljuk azonban, hogy valamely magános, elszigetelt városban az összes szabók néhányának kivételével (mondjuk, egy nagy szabógyűlés alkalmával, valami katasztrófa által) hirtelen halállal elpusztulnának. Attól a perctől fogva a város csizmadiái két pár csizma helyett hárommat volnának kénytelenek odaadni egy kabátért, mert a kabátok száma bizonyos ideig kisebb lenne a szükségletnél, s a csizmadiák maguk, nem értvén a szabómesterséghez, csak három pár csizmával fölérő vesződés árán tudnának egy kabátot elkészíteni. Azoknak a szabóknak, kik életben maradtak, jól menne a sorsuk, mert noha nem vesződének többet egy kabáttal, mint egy csizmadia két pár csizmával: mégis három pár csizmát kapnának érte cserébe. Tehát a kabát egy pár csizmával többet érne, mint amennyi munka van benne: ezt a többlet-értéket nem a szabó munkája adta bele a kabátba, hanem a kabátviselő közönség szüksége, melyet nem lehet a technikai ügyességek társadalmilag elért fokának megfelelő legcsekélyebb munka árán elosztatni. A szabócsinálta kabátban tehát a munka-értéken fölül még szükség-érték is van, melyet a szabó élvez. Azt is mondhatnák: a szabók minden egyes kabát után egy pár csizmával fölérő járadékot élveznek, — olyan jövedelmet, amelyhez munka nélkül jutottak.

Persze a szabók eldorádója nem állna fönn soká, mert vonzatva az ő jó sorsuk által, mások is megtanulnák a szabómesterséget és a kabát ára újból két pár csizmára süllyedne.

Árukhoz, melyeket munka által tetszés szerint lehet szaporítani, járadék nem kapcsolódhatik; csak olyanokhoz, melyek szaporítását — egy adott időben — munka által le nem győzhető természeti törvények korlátozzák. Ezért fűződik járadék az élelmiszerekhez.

Ha nem volna csökkenő hozadéktörvény: az összes élelmiszereket, melyekre a társadalom tagjainak szükségük van, a legjobb földeken termelnék, s ebben az esetben bármely tetszőleges gabonamennyiség

mindenkor annyi munka termékével cserélődnék ki, amennyi munkával átlagos ügyességű földművesek, átlagos termelőeszközökkel az illető gabonamennyiséget elő tudnák teremteni.

Mivel azonban a csökkenő hozadéktörvény létezik és hat: a legjobb földek is csak bizonyos adott mennyiségű munkát hálálnak meg változatlanul kedvező terméseredménnyel, s azontúl mindegyre kisebb és kisebb lesz azon terméstöbbit, melyet egy adott munkatöbbit fejében a művelőknek szolgáltatnak. Következésképpen a nép, mely szaporodik, a jobb földek mellett mindinkább rosszabb és rosszabb földeket is művelés alá vesz, hogy élelmét megszerezhesse. Ezzel kapcsolatban bármely tetszőleges gabonamennyiség annyi munka termékével fog kicserélődni, amennyi munkába az illető gabonamennyiség a művelés alatt álló földek legrosszabbikán kerül.

Már most föltéve, hogy a legrosszabb földön egy véka gabona termelése a földművesnek ugyanannyi fáradságába kerül, mint a csizmadiának három pár csizma elkészítése: egy véka gabona ára három pár csizma lesz. Ennyit kap azonban egy véka gabonáért azon földműves is, kinek földje oly jó minőségű, hogy e gabonamennyiség nem három, hanem csak két pár csizmának megfelelő munka által termelődött. E jó földön termelt gabona árában tehát, mely három pár csizmát tesz ki, csak két pár jelenti a földműves fáradságát a harmadik pár azonban nem jelent egyebet, mint a fogyasztók szükségét, kik egy véka gabonához nem tudnak kisebb fáradság árán hozzájutni, mint amennyi három pár csizmában van. Tehát a jó föld tulajdonosa minden véka gabona után egy pár csizmát érő járadékot fog élvezni, úgy, mint előző példánkban a szabó minden kabát után. De a föld tulajdonosának járadéka nem fog eltűnni, mert míg a szabómesterséget mindenki megtanulhatja, s a hozzávaló szerszámokat is megszerezheti: — jó földet nem szerezhet mindenki, mert föld csak korlátozott mennyiségben létezik. Tehát a föld tulajdonosának járadéka állandó jellegű és a látszat szerint a földből ered; ezért nevezik földjáradéknak.

A dolgon nem változtat, ha a gazda, ki a termést eladja, s a föld birtokosa két különböző személy; ez esetben az utóbbi haszonbér alakjában kapja meg a járadékot.

Képzeld el, hogy valamely kapitalisztikus szervezetű társadalom termőföldje három különböző minőségű földből áll, melyeket minőségük szerint 1., 2. és 3. számmal jelölünk. A népesség aránylag nem nagy, úgy, hogy nincs kereslet több élelmiszer után, mint amennyit a jobb minőségű, 1. és 2. számú földeken elő lehet teremteni. Egy adott munkamennyiség az 1. számú föld egy hektárján 6 métermázsza gabonát termel, a 2. számú földön pedig 5 métermázsát. Mondjuk,

hogy e munkamennyiség 20 munkanap: ez esetben 1 q gabona ára 4 munkanap lesz, s az 1. számú föld terméke 24 munkanap termékével cserélődik ki a piacon, úgy, hogy 4 munkanap termékét e föld birtokosa járadék gyanánt élvezzi. Lehet, hogy ha az 1. számú föld egy hektárjára nem 20 napi, hanem 40 napi munkát alkalmaznának: termése nem 6, hanem 11 q volna, vagyis a második 20 napi munka a csökkenő hozadéktörvénynek megfelelően — az elsónél kevesebbet, 5 métermázsát produkált. Ez éppen annyi, mint a 2. számú föld terméke, s a piacon meg lehet érte kapni annyi munka termékét, amennyi munkába került. Járadékot tehát ez a második munkarészlet már nem fog adni. Föltéve azonban, hogy az 1. számú földön működő gazdák elegendő munka (vagy fejezzük ki így: tőke) felett rendelkeznek, nem fogják elmulasztani ezt a második befektetést.

Menjünk azonban tovább. A társadalom tagjainak száma szaporodik és nő az élelem dolgában érzett szükség, úgy, hogy a fogyasztók most már 5 munkanap fáradságát hajlandók áldozni egy métermázsza gabonáért. Következőleg művelés alá fogják a 3. számú földet, melyen 20 munkanap terméke már csak 4 q gabona. Hasonló eredménnyel alkalmaznak egy harmadik, 20 napos munkarészletet az 1. és egy másodikat a 2. számú földön. A gazdálkodás eredménye a következő

képet fogja nyújtani:

Harmadik befektetés	Termés	4 q		
	Ára	20 munkanap		
	Járadék	nincs		
Második befektetés*	Termés	5 q	4 q	
	Ára	25 munkanap	20 munkanap	
	Járadék	5	nincs	
Első befektetés	Termés	6 q	5 q	4 q
	Ára	30 munkanap	25 munkanap	20 munkanap
	Járadék	10	5	nincs
		<hr/>	<hr/>	<hr/>
		1. számú	2. számú	3. számú
		földek egy hektárjának összes járadéka		
		15 munkanap	5 munkanap,	semmi.

E példából a következőket láthatjuk:

Nemcsak a legrosszabb (művelés alatt álló) földön van olyan befektetés, amely már nem hoz járadékot, de lehet a jobb földeken is, mert a csökkenő hozadéktörvény következtében minden jobb földön van egy bizonyos munkaszaporulat, melynek eredménye már csak egy rosszabb föld alacsonyabb termésével ér föl. S a jobb földekkel

* Az egy és ugyanazon földarabon egymás után alkalmazott különböző termelőerőjű munkarészletek bizonyára mennyiségben sem egyenlők, csak nagyobb egyszerűség kedvéért tekintjük őket ilyeneknek.

rendelkező gazdák bizonyára el fognak menni befektetéseikkel eddig a határig, hacsak a toké hiánya nem akadályozza őket.

Továbbá: egy és ugyanazon földön több olyan befektetés is lehet, mely járadékot hoz és pedig egymástól különbözőt, kisebbet vagy nagyobbat, aszerint, hogy az illető befektetés a progresszív terméketlenség valamely alacsonyabb vagy magasabb fokán alkalmaztatott-e. Bármely járadékot hozó befektetés terméke nagyobb a legterméketlenebb, járadékot már nem hozó befektetés termékénél, a különbözet alkotja a járadékot. Ezért a földjáradékot különbözeti járadéknak is nevezik.

Minél nagyobb valamely országban a legtermékenyebb és legrosszabb földek hozadékának különbözete: annál nagyobb a járadék. Ha nő a szükség és rosszabbnál rosszabb földekre (illetve a progresszív terméketlenség magasabb és magasabb fokára) nyomul elő a termelés: nő egyszersmind a legkedvezőbb és legkedvezőtlenebb föltételek között nyert hozadék különbsége s ezzel együtt a különbözeti járadék.

Ám ez a körülmény nem okvetlenül szükséges a járadék növekedéséhez. Tegyük fel, hogy úgy a jobb, mint a rosszabb földek termése agronómiai fölfedezések alkalmazása következtében 25%-kal nő, ámde a növekedéssel — mely hosszabb időt vesz igénybe — a szükséglet növekedése lépést tart, úgy, hogy 1 q gabona értéke változatlan marad. Ebben az esetben, mivel a termések mennyisége és értéke 25%-kal nőtt: különbözeteik is nőttek ugyanennyivel és a járadék is. Sőt megtörténhetik, hogy a járadék nő, habár 1 q gabona értéke sülyed, föltéve, hogy ezen érték hanyatlás kisebb arányban történik, mint a termések mennyiségének növekedése. Ellenkező esetben, ha az érték sülyedése a megnövekedett termelés következtében oly nagy, hogy a termés nagyobb mennyisége már nem hozza helyre a különbséget: a járadék hanyatlani fog. Hadd beszéljen maga Ricardo:

»Ha egy adott népesség fentartására egy millió quarter gabona szükséges és azt 1., 2., 3. számú minőségű földön kell előállítani, és ha azután valamely javítás fedeztetik föl, melynek következtében azt az egy millió quartert a 3. számú föld felhasználása nélkül az 1. és 2. számún elő lehet állítani, akkor világos, hogy a közvetlen következmény a járadék esése lesz. Mert akkor a 3. számú helyett a 2. számú földet fogják járadék fizetése nélkül művelni és az 7. számú járadéka, ahelyett, hogy az 1. és 3. számú földek termékeinek különbözetét képezné: csak az 1. és 2. számú földek termékeinek különbözete lesz.» Ha azután a népesség szaporodik és az élelem után való kereslet nő: újból emelkedik a járadék, sőt magasabb lesz, mint előzőleg, a a termelőerő növekedése előtt.

*„Mindazáltal csak a népesség növekedése után lesz a járadék magasabb, tehát azután, hogy a 3. számú föld (újból) művelés alá kerül. Addig jó idő fog elmúlni, mely alatt a járadék határozottan kisebb lesz.” **

Már most gondoljuk el, hogy ugyanezen országban, amelyről Ricardo példáz, a népesség, melynek kultúrája magasrendű, okos gazdasági előrelátásból mindenféle higiénikus óvószerekkel korlátozza saját szaporodását, ellenben az agronómia fölfedezésről-fölfedezésre halad és még magasabbra növeli a földművesmunka termelőképességét, úgy, hogy a népesség számára szükséges élelmet és nyersanyagot most már magán az 1. számú földön is elő lehet teremteni. Mi történnék ebben az esetben? A földjáradék eltűnnék!

Sőt eltűnése bekövetkeznék már előbb, olyan állapotban, mikor 2. és 3. számú földek még bizonyos extenzív művelés alatt állnának.

Amit könnyebben megértünk a következő példából:

Egy óriási nagy lakatlan síkság közepén, mely csupa II. rendű földből áll, van egy kisebb I. osztályú földből álló terület, melyet egymillió ember népesít be. Ez a népesség szaporodván, a szaporulat a II. földre szorul. Mindazonáltal nem keletkezhetik az I. földön járadék, mert a II. föld korlátlan mennyiségben áll a települők rendelkezésére, s ezek közül mindegyik kétszer-háromszor akkora darabot foglal el a II. osztályú földből, mint a mekkorán az I. föld egy művelője él: e nagyobb darabon pedig ugyanakkora munkával és megfelelő extenzívebb művelésmóddal ugyanakkora eredményt produkál, mint a régi telep földművese az ő jobb, de kisebb és aránylag intenzívebben művelt földjén. A földjáradék okát nem a földek különböző minőségében kell keresnünk, hanem a földnek és termőképességének korlátozott voltában. Ha egy ország egész területe csupa egyenlő minőségű földből áll: azért járadék mégis lesz — és pedig minden egyes darab földön — ha a lakosság bizonyos határon túlszaporodik. Viszont bármilyen változatos minőségű valamely társadalom termőföldje: azért járadék mégsem lesz, ha a föld termőképessége (a népességhez viszonyítva) korlátlan, vagyis ha a munkaerő teljes érvényesülése természeti akadályokba nem ütközik.

Cseregazdasági alapon álló társadalom, mely ilyen körülmények között élne, a csereforgalomban nem ismerne egyéb értéket, mint a munka-értéket. De ilyen- társadalomban aztán nem is léteznék munka nélkül élvezett jövedelem.

* * *

* *A közgazdaság és adózás alapelvei.* Ford. Láng Lajos. Budapest, 1899. 66/67. lap.

Ricardo a földjáraadékat szükség-érték gyanánt fogja föl, habár nem jut ennek tudatára. Úgy fogja föl, mint változást a jószágok csereértékében, mint a csereérték emelkedését, mely munka nélkül, a cseretárgy munkatartalmától függetlenül ment végbe.* Azt mondja továbbá, hogy a járadék valamely emelkedése után

„ . . . a társadalom egészében nagyobb érték birtokában lesz és ezen értelemben a járadék értéket teremt. De ez az érték annyiban csak névleges, hogy semmivel sem gyarapítja a társadalom gazdagságát, más szóval, a társadalom elsőrendű szükségleteit, kényelmeit és élvezeteit.**

Ricardo eszerint a csereértéknek két forrását ismeri: a munkát és a járadékat. És mégis, habár közel jár hozzá: nem jut tudatára annak, hogy járadékelmélete által a csereérték egy sajátos, a munkaértéktől különböző nemét fedezte föl — idegen test gyanánt — a cseregazdaság szervezetében, mely lényegileg a munka-értéken épül föl. A szükség-érték, mint csereforgalmi elem, ellentétben áll a munka-értékkel: ez utóbbi azt fejezi ki, hogy a szükség nem terjedhet tovább a szükségletet legyőző fáradságnál; benne tehát a munka hatalma nyilatkozik meg. Ellenben a szükség érzése, mely túlterjed a fáradság érzésén, s a szükség-értékben kifejezésre jut: arról tesz bizonyosságot, hogy a munka nem képes a szükségletet egészen eloszlatni, mert nem tudja legyőzni a szükség okát, a természeti korlátokat; a szükség-érték tehát a munka tehetetlenségét fejezi ki.

Földjáraadék — Ricardo szellemében — csak ott létezhetik, ahol a munka hatalma természeti akadályokon megtörik. Ameddig elér a munka hatalma: járadék nem lehetséges.

Marx azonban azt föltételezi, hogy a munka szuverén úr a természet fölött. Nem ismer a csereforgalomban egyéb értéket, mint a munkaértéket. És ilyen szuppozíció alapján akarja megmagyarázni a földjáraadék létezését.

Lássuk, hogy sikerül ez neki.

III. Marx elmélete a különbözőzeti földjáraadékról.

Híven azon nézetéhez, hogy a munkának természeti korlátai nincsenek s így munkával le nem győzhető szükségletet nem okozhatnak: Marx a munkát jelöli meg minden csereérték kizárólagos forrása gyanánt. (Csak lényegtelen kivételeket koncedál.) Ő sokkal mélyebbre hatolt az értékképző munka vizsgálatában, mint Ricardo, s a pénz és a tőke fogalmát is sokkal tökéletesebben határozta meg. Föltételezem (s a tér-

* V. ö. *A közg. és adózás-alapelvei*. 51. és 60. lap.

** Ugyanott 468/9. lap.

szüke is erre kényszerít), hogy az olvasó e tanításokból legalább az elemi fogalmakat ismeri s így a következőkben Marxnak csupán azon tanításait érintem, melyek az ő járadékelméletére egészen közletről vonatkoznak. A cseretárgyak, vagyis az áruk, melyek a forgalomban megjelennek — az élelmiszerek, iparcikkek és egyéb munkatermékek — mindig valamely emberi szükségletet elégítenek ki, vagy erre eszközül szolgálhatnak. Értéküket a termelésükhöz szükséges munka mennyisége szabja meg, értékük tehát Marx szerint csupán az esetben emelkedhetik, ha újabb munkát fordítanak rájuk (ha pl. finomítják vagy szállítják őket). Marx azonban, vizsgálván a kapitalisztikus cseregazdaság törvényszerűségeit, fölismert ennek forgalmában egy sajátos, valamennyi többtől különböző árut: a munkaerőt* melyet a bérmunkások kínálnak az árúpiacon. A munkaerő sajátossága, hogy munkát lehet belőle fejleszteni, tehát az érték anyagát. Aki ezt a sajátos árut bizonyos időre, pl. egy napra megvásárolja: nem is fogyaszthatja el másképp, csak ha dolgoztatja a munkást és értéket alkottat.

Miért vásárolja meg ezt a különös árut a kapitalista, ki a munkaerő megszokott fogyasztója gyanánt jelen meg a piacon? Talán azért az élvezetért, hogy láthassa, miképen fáradszik az ő munkásai? Szó sincs róla. Ő azért veszi meg, mert a munkaerő fogyasztása munkát s így értéket fejleszt; s ő, mint kapitalista abban a helyzetben van, hogy a munkaerőért a piacon kevesebb értéket ad, mint amennyit ezen árúnak elfogyasztása az ő vállalatában létrehoz. Az érték között, melyet a bérmunkás az ő kínált árújáért kap és azon érték között, melyet az ő munkája létrehoz, különbség van, melyet a kapitalista élvez, s ez a különbség: az értéktöbblet.

Mikor a munkás munkaerejét vételre kínálja: a vásárlóval, a kapitalistával szemben kényszerhelyzetben van és ezért nem kívánhatja árúja ellenértékéül azon teljes értéket, melyet az ő munkaereje létrehoz. A munkás kényszerű helyzete onnét ered, hogy ő a munka másik föltételétől, a földtől el van választva s így csupán az éhség vagy a bérvizonyban való dolgozás között van választása. E kényszerhelyzetből kifolyólag — tanítja Marx (Ricardéhoz hasonlóan, de nem ugyanazon indokolással) — a munkaerőnek, mint árúnak értéke soha sem lehet nagyobb azon élelmiszerek és egyéb szükségleti tárgyak értékénél, amelyek még elegendők ahhoz, hogy a munkás kielégít-

* Marx széjjelválasztotta a munkaerő és a munka fogalmát. Utóbbi az érték szubstanciája, előbbi csak egyik föltétele magának a munkának (a másik a természet). E megkülönböztetés által, mely sok, különben érthetetlen gazdasági törvényszerűség megértésére képesít bennünket, Marx jelentékenyen túlhaladta Ricardot, ki nem jutott el idáig.

hesse belőlük szükségleteinek azon minimumát, amely őt még munkarejének, illetve életének és fájának föntartására képesíti.

A munkás szükségletei egy adott történelmi időszakban, a munkaeszközök és termelőeljárások fejlettségének adott fokán adott mennyiséget alkotnak. A munkaeszközök adott fejlettségével azonban adva van egyszersmind a munka termelőereje is, mely mindig nagyobb a munkás szükségletének minimumánál; a kettőnek különözete alkotja az értéktöbbletet, mely tehát a munkaeszközök fejlettségének adott fokán adott mennyiséget alkot. Tagadván a csökkenő hozadéktörvényt: eszébe sem jut Marxnak, hogy a munka termelőereje (s ezzel együtt az értéktöbblet is) változhat, habár a munkaeszközök nem is változtak volna.

Adott termelőmód mellett adott értéktöbblet: ez a marxizmus jellemző sarkalatos tétele. Ebből vezeti le Marx az ő összes következtetéseit, ebből magát a földjáradék-elméletet, amint ezt a következők folyamán látni fogjuk.

Tegyük föl, hogy az élelmiszerek és iparcikkek egy akkora részét, mely a bérmunkásnak és gyermekeinek egy napi életéhez szükséges, a munkaeszközök fejlettségéhez képest összesen 6 órai munkával lehet megtermelni. A tőkés azonban nem 6, hanem 12 óra hosszat dolgoztatja a munkást és persze a létrehozott 12 munkaórának megfelelő értékből csak 6 órát fizet a munkásnak. A másik 6 órának, a munkatöbbletnek megfelelő értéktöbblet az övé. Ha tehát a mi tőkésünk egy év alatt 100.000 koronát kiad munkabérre (amivel munkásainak napi 6 óráját fizeti meg): ezen összeg fejében 200.000 korona értékre tesz szert, vagyis a kiadott összegen felül még 100.000 korona értéktöbbletre, amely öneki nem került egyébbe, mint bizonyos csekély összeggel díjazható üzletvezetői munkába, amely tehát túlnyomó részben munkanélküli jövedelem.

Ilyenformán a tőke, melyet a példánkban szereplő kapitalista munkabérekbe fektet, teljes 100%-ot hozna. Ez a 100%: az értéktöbblet rátája.

Ámde a termeléshez egyéb is kell, mint munkaerő; kellenek hozzá épületek, gépek, nyersanyagok és még sok egyéb. Ezekbe is el kell helyezni bizonyos tőkét. Mondjuk, a mi tőkésünk 300.000 koronát fektet ilyen tárgyakba. Marx a tőkének ezt a nemét konstans tőkének nevezi, szemben a munkabérekbe fektetett (eleven munkában, új és nagyobb értékben föltámadó) tőkével, melyet variábilis kifejezéssel jelöl. Mi a konstans tőkét munkaeszköz-tőkének, a variábilist munkabér-tőkének fogjuk nevezni és számításokban az előbbit e , az utóbbit b betűvel jelölendjük.

Jelen példánkban a munkaeszköz-tőke úgy viszonylik a munkabér-tőkéhez, mint 300.000 a 100.000-hez. De ez a viszony nem minden termelőágban egyforma, mert lehetnek olyan termelőágak is, melyek aránylag kevesebb munkaerőt és több gépet, nyersanyagot használnak föl egy év alatt, ami rendszerint a termelőerő nagyobb fejlettségével jár karöltve. Előfordulhat szinte úgy ennek fordítottja is. Marx az olyan tőkéket, melyekben a munkabérhez viszonyítva kevés a munkaeszköz: alacsony organikus összetételű tőkéknek nevezi, mert alacsony termelőerejű termelőágakban fordulnak elő. A nagy termelőerejű és aránylag nagy munkaeszköz-részt tartalmazó tőkéknek magas az organikus összetételük.

Például 50% $e+50\%$ b : ez alacsony, ellenben 90% $e+10\%$ b : ez magas organikus összetételű tőke.

Térjünk vissza az előbbi példánkban szereplő tőkére, mely 300.000 korona munkaeszköz- és 100.000 korona munkabér-tőkéből áll, mely utóbbi 100.000 korona érték-többletet szerez a tőkésnek, vagyis saját összegének 100%-át. A tőkés azonban nem a munkabér-tőke után számítja jövedelmét, hanem az ő egész befektetett 400.000 koronája után, melyhez viszonyítva az érték-többlet mint nyereség (profit) jelentkezik és nem 100, hanem csak 25%-ot tesz ki. Ez a nyereség-ráta, mely mindig kisebb az érték-többlet-rátánál.

Marx érdeme, hogy megkülönböztette (amit Ricardo nem tett) az érték-többletet a nyereségtől. Amely megkülönböztetés jelentősége azonnal kitűnik a következőkből:

Az előbbi példában föltételezett 12 órás munkanapnak megfelelően, melyből 6 óra a munkás része és 6 óra a munkatöbblet: 100.000 korona munkabérére fektetett tőke 100.000 korona érték-többletet fakaszt, vagyis 100%-ot. Hogy ez az érték-többlet az egész tőkéhez képest (beleszámítva a munkabéren kívül a gépeket, nyersanyagokat stb. is) hány százalék nyereséget jelent: ez attól függ, mekkora munkaeszköz-tőke járul a munkabér-tőkéhez. A következő táblázat* három, különböző összetételű tőke nyereség-rátáját tünteti föl.

Termelő- ág	Tőke organikus összetétele		Az egész tőke	Érték- többlet	Érték-többlet, mint nyereség az egész tőke után számítva
	munkaeszköz	munkabér			
<i>A</i>	100.000	100.000	200.000	100.000	50%
<i>B</i>	300.000	100.000	400.000	100.000	25%
<i>C</i>	500.000	100.000	600.000	100.000	16 $\frac{2}{3}$ %

* E példát, mely egyszerűség dolgában nem hagy kívánni valót, Kautsky Károlytól vesszük át.

Íme itt azt látjuk, hogy a különböző organikus összetételű tőkék más és más százaléku nyereséget adnak. Ha azonban ezt valamely tőkésnek elmondjuk: kinevet bennünket. Mert ő tapasztalásból tudja, hogy akár *A*, akár *B*, akár *C* termelőágban helyez el egy bizonyos tőkét, s ennek munkaeszközökre és munkaerőre kiadott részei bármilyen viszonyban álljanak egymással: az ő tőkéje egy bizonyos, az illető országban, az illető időben szokásos nyereségszázalékot fog adni, egyik termelőágban sem nagyobbat, egyikben sem kisebbet.

De hát hogy lehetséges ez? Lehetséges-e talán, hogy a *C* vállalatban dolgozó 150 munkás napi 12 órai munkája több értéket produkáljon, mint az *A* vállalatban dolgozó 150 munkásé, azért, mert *C* vállalatban egy napi munka több nyersanyagot használ föl és több gépet koptat el? Nem, mert ezen munkaeszközök már előzőleg meg voltak termelve, értéküket megadta a termelésükre fordított munka, s a mennyiben az új termék anyagát alkotják: eredeti értékük ezzel nem lett nagyobb; az új termék értéke nagyobb ugyan, de nem többel, mint azon 150 munkás munkájával, ki a nyersanyagot földolgozta és a gépeket elkoptatta.

Azon általános tapasztalás tehát, hogy a tőke nyeresége független a tőke organikus összetételétől, arra a meggyőződésre vezet bennünket, hogy amennyiben a csereérték forrása a munka: e törvény a kapitalista gazdaságrend keretében rendellenes módon jut érvényre. Itt valami anomália lappang a munka-érték körül.

Ricardo nem különböztette meg a nyereséget az értékéből, nem törődött azzal a körülménnyel, hogy a termelőágak technikai különbségei szerint több vagy kevesebb kész munkatermék támogatja az eleven munkát. Tehát nem is sejtette azt a nehézséget, mely a munka-érték alkalmazása körül ebből a körülményből fakad. Tanítványait e nehézség fölismerése odavezette, hogy a munka-értéket egyáltalán elejtették, s a munka mellett a tőkét is megtették értékalkotó tényezőnek.

Marx azonban megkísérelte a nehézség elhárítását. Ő azt mondja: tény, hogy egyenlő összegű tőkék a legkülönbözőbb termelőágakban is egyenlő nyereséget adnak, de ez a körülmény onnét származik, hogy a tőkék inkább hajlandók olyan termelőszférákba tódulni, melyekben a munkabérhez viszonyítva aránylag kevés munkaeszközre van szükség (számítván a nagyobb nyereségre, mely ebből a körülményből ered). Tehát *A* termelőágban, hol a nyereség 50%, fel fog lendülni a termelés, s így az itt termelt áruk kínálata is emelkedni fog, a nagyobb kínálat azonban le fogja süllyeszteni ezen áruk piaci árát. Ellenben *C* termelőágban, melyet alacsony nyereségrátája miatt a tőkék

kerülnek, hanyatlík a termelés, s a termékek ára emelkedni fog. így jó létre egy bizonyos átlagos tőkenyereség, mely azonban csak úgy állhat elő, hogy a piaci áralakulás bizonyos mértékben eltér az árúkbán levő munkamennyiségtől és a tőkenyereséghez igazodik. Az árúkbán előállítási ára (mely a piaci áralakulás bázisát alkotja) nagyobb vagy kisebb azok értékénél, aszerint, hogy a termelésükhöz szükséges tőke organikus összetétele magasabb-e vagy alacsonyabb a társadalmi tőke átlagos összetételénél. Hasonló okokból az átlagos nyereség összege is nagyobb vagy kisebb lesz az értéktöbblet összegénél. Valamely adott termelőágban a nyereség az értéktöbblettel és a termék előállítási ára a termékben levő munkamennyiséggel csupán azon ritka esetben lesz egyenlő, ha ezen termelőágban oly tőkét alkalmaznak, melynek összetétele azonos az egész társadalmi termelésben alkalmazott összes tőkék átlagos összetételével.

Könnyebb megértés végett képzeljük el, hogy az előbbi táblázatban szereplő három tőke, *A*, *B* és *C* valamely társadalom összes tőkéjét alkotná. A nyereségek kiegyenlítődése ez esetben a következő változásokat okozza:

Termelőág	Az egész tőke	Értéktöbblet	A termelt árúkbán értéke *	Átlagos nyereség-		A termelt árúkbán előállítási ára
				százaléka	összege	
<i>A</i>	200.000	100.000	300.000	25%	50.000	250.000
<i>B</i>	400.000	100.000	500.000	25%	100.000	500.000
<i>C</i>	600.000	100.000	700.000	25%	150.000	750.000
Összesen	1,200.000	300.000	1,500.000	25%	300.000	1,500.000

A legelső számsorra vetvén egy pillantást, meggyőződhetünk arról, hogy az átlagos nyereségről szóló elmélet értelmében:

az egész társadalom összes árúinak előállítási ára (ebben az esetben 1,500.000 korona) azonos ugyanazon árúkbán értékével, vagyis a bennük foglalt munkamennyiséggel. Tehát a munkaérték érvényben áll a társadalom összes árúinak egészére nézve, csak termelőáganként vannak eltolódások, melyek egymást kiegészítik és ellensúlyozzák.

Hasonlóan az összes társadalmi nyereségek mennyisége azonos az összes társadalmi értéktöbbletekével. Ez utóbbi szabályozza a nyereség alakulását.

Ha már most az átlagos nyereség ezen elméletét mérlegre tesz-

*) Egyszerűség kedvéért föltételezzük, hogy a használt gépek, épületek stb. egy év alatt elkopnak és elavulnak, s így egész értékük az új termékekbe megy át.

szűk, nem szabad figyelmen kívül hagynunk a következő rendkívül súlyos körülményt: ez az elmélet hallgatólag föltételezi, hogy egyik termelőágból a másikba korlátlanul folyhatnak át a tőkék, ami csak úgy lehetséges, ha minden egyes termelőágban — változatlanul kedvező termelőfeltételek között — határtalan mennyiségű tőkét lehet elhelyezni. Vagyis: ha nincs olyan termelőág, amelyben a tőkék elhelyezését bizonyos mértéken túl már természeti korlátok akadályoznák. Nyilvánvaló, hogy ha a táblázatban szereplő *A* termelőágba nem tódulhatna annyi tőke, amennyi szükséges ahhoz, hogy a termék árát a megnövekedett kínálat 50.000 koronával az érték alá nyomja: akkor nem alakulhatna ki az átlagos nyereség, vagy legalább is nem olyan módon, amint Marx állítja.

Amint ebből kitűnik: az átlagos nyereség törvénye szervesen egybefügg Marx értékelméletével, mely a munka abszolút hatalmát hirdeti és tagadja a termelés minden természeti korlátját.

Az átlagos nyereség törvényén nyugszik Marx legtöbb fontos következtetése a kapitalizmus fejlődésének irányáról. Ezen épül föl azonban többek között az ő földjádék-elmélete is. Marx földjádék-elméletének helyessége tehát próbája egyszersmind az ő átlagos nyereségről szóló elméletének, értéktöbblet-elméletének, sőt magának az ő értékelméletének is.

Az átlagos nyereség törvényén épül föl Marx földjádékelmélete. De miképpen?

Egy városban — példázza Kautsky* — két cipőgyáros él. Az egyik, névszerint Müller, 400.000 márka tőkével 40.000 pár cipőt gyárt. Párja 10 márka költségébe kerül. Az átlagos nyereség 25%; ez 400.000 márkára számítva 100.000 márka, ő tehát a 40.000 pár cipő előállításí árát 500.000 márkára, illetve egy párét $12\frac{1}{2}$ márkára kalkulálja.

A másik gyáros, Schulze, oly kitűnő gépekkel rendelkezik, hogy ugyancsak 400.000 márka tőkével nem 40.000, hanem 50.000 pár cipőt képes gyártani, úgy, hogy egy párra csak 8 márka költsége van és ha párját 10 márkájával eladná: már megkapná az ő tőkéjének szokásos 25% nyereségét. Ámde oly nagy a cipők után való kereslet, hogy módjában áll párján $12\frac{1}{2}$ márkájával túladni, úgy, hogy nem 500.000, hanem 625.000 márka lesz a bevétele s így a szokásos 100.000 márka polgári hasznon kívül még 125.000 márka külön nyereséget (*surplusprofit*-ot) tehet félre.

* *Agrarfräge*, 68. 1. A számokat kikerekítettük.

(Ez a külön nyereség az összes többi kapitalisták átlagos nyereségét kisebbíti. Például — az előbbi táblázatra visszatérve — ha *B* tőke nem 100.000, hanem 200.000 korona nyereséget élvez: a 300.000 korona összes társadalmi nyereségből *A* és *C* tőkék számára nem maradna több 100.000 koronánál, úgy, hogy az előbbinek nyeresége 50.000-ről 25.000, az utóbbié 150.000-ről 75.000 koronára süllyedne.)

Ha azonban az ipari kapitalisták egyike a fönt leírt módon, kitűnő munkaeszközök beszerzése által külön nyereségre tett szert: nem lesz módjában ezt soká megtartani. Mert vonzatva a kínálkozó nagyobb nyereség által: a szakmájában működő többi vállalkozók egymás után hasonló kitűnő gépeket fognak beszerezni és a verseny le fogja nyomni a gyártmányok árát a szokásos nyereség színvonalára.

Képzeljük el azonban azt az esetet, hogy az illető cipőgyáros nem újabb és jobb gépek alkalmazásával szerez *surplus*-nyereséget, hanem azzal, hogy a termelésbe valamely különös, nem mindenki számára kapható természeti erőt von be. Azáltal például, hogy gyárát egy vízesés mellé építteti s e vízesés erejével hajtja gépeit, amely erő sokkal olcsóbb a kőszénből fejlesztett gőzerőnél. Ezzel az intézkedéssel megtakarít bizonyos összeget, melyet versenytársai, kik gőzerőt alkalmaznak, kiadni kénytelenek, s ezt az összeget *surplus-profit* gyanánt élvezi.* Vajjon ezt a külön nyereséget is el fogják tőle konkurrálni a többi cipőgyárosok? Semmiesetre! Mert az újabb és jobb gépeket, melyeket korlátlan mennyiségben lehet termelni, mindegyik cipőgyáros beszerezheti, ha elég tőkéje van hozzá: ellenben nem mindegyik alkalmazhat gyárában vízierőt, mert a vízesések száma, s ereje korlátozott és nem tölti ki a szükséglet mértékét. Következésképpen a cipők ára a jövőben is mindig a gőzerő költségéhez fog igazodni, nem pedig a vízierőéhez s a cipőgyáros *surplus*-nyeresége állandóan megmarad.

Már most mindezt a mezőgazdasági termelésre alkalmazva: a jobb föld birtokosa, mondja Marx, ugyanazon helyzetben van szemben a rosszabb föld birtokosával, mint a gyáros, ki egy vízesést mondhat magának, azon versenytársaival szemben, kik gőzgépet kénytelenek alkalmazni. Mind a kettő *surplus*-nyereséget élvez, *surplus*-nyereséget, mely állandóan megmarad, mert azon természeti előny, mely a munka termelőerejét növeli, korlátozott mennyiségben fordul elő és nem minden kapitalista számára hozzáférhető.

E *surplus*-nyereséget, melyet valamely különös, a földhöz kap-

* Hasonló példát alkalmaz maga Marx az ő földjádékelméletének kifejtésénél, *Das Kapital* III/2. 180 lapján.

csolódó természeti előny birtoka nyújt: mindenkor a föld birtokosa élvezi akár közvetlenül, akár haszonbér alakjában.

Mekkora *surplus*-nyereséget élvez valamely föld tulajdonosa: ez — a mezőgazdaságban — attól függ, mennyivel nagyobb az δ föld-jének termékenysége a legrosszabb, még művelés alatt álló földénél. A legrosszabb föld birtokosa nem élvez *surplus*-profitot.

Szóval, míg Ricardonál a különbözőzeti járadék szükség-értékből áll, mely a társadalom összes jószágaiban foglalt munka mennyiségén felül való csere érték: addig Marxnál a különbözőzeti földjáradék anyaga *surplus*-nyereség, vagyis egy rész a társadalom összes értéktöbbleteiből, s így a társadalom összes jószágaiban foglalt munka-értékek összegéből. Mivel eszerint a földjáradék az összes értéktöbbletek társadalmi összegéből vevődik el, hogy a föld birtokosaira átvitessék: kevesebb értéktöbblettömeg marad a kapitalisták számára és hanyatlak a tőke szokásos nyeresége.

(Gondoljunk vissza az előző táblázatra: Föltéve, hogy a 300.000 korona összes társadalmi értéktöbbletből 150.000 korona, mint *surplus*-nyereség, földjáradék képzésére szolgál: a közönséges nyereség képzésére csak a másik 150.000 korona marad fenn, s így az átlagos tőkenyereség 25%-ról 12½%-ra hanyatlak.)

Ezzel most már megismertük — röviden és lényegében — Marxnak a differenciális földjáradékról szóló tanítását és rátérhetünk ennek bírálatára.

Menjünk vissza a vízesések mellé épült gyárak példájához, melyekkel Marx az ő járadékelméletét érzékelteti. E gyárak olcsóbb erőforrás birtokában vannak, mint a gőzerőre berendezett gyárak, tulajdonosaik tehát *surplus*-nyereséget élveznek, mert a vízierő mennyisége korlátozott és kisebb a szükségletnél, úgy, hogy az iparcikkek ára a gőzerő költségeihez képest alakul. Mi történnék azonban, ha egy országban, s ez ország minden egyes vidékén oly nagyszámú és nagyerejű visszaesések léteznének, hogy többszörösen elegendők volnának az összes gyárak gépeinek hajtására? Élvezhetne ilyen esetben állandóan megmaradó *surplus*-nyereséget egy olyan gyáros, ki vízierővel dolgoztat? Semmiestre, mert minden versenytársának módjában állna, hogy gyárát hasonlóképen vízierővel hajtassa, tehát a gyárakból eltűnnének a gőzgépek, s az iparcikkek ára nem a több munkába kerülő gőzerőhöz, hanem a kevesebb munkába kerülő vízierőhöz igazodnék.

Vigyük ezt át a mezőgazdaságra. Ha a legjobb föld mennyisége korlátlan volna: lehetséges volna-e, hogy a jobb földek tulajdonosai állandó *surplus*-nyereséget, földjáradékot élvezzenek, illetve, hogy a termények ára a rosszabb földeken való termelés költségei szerint

alakuljon? Nem, mert minden kapitalista a legjobb földön helyezné el tőkéjét, ott, ahol a termelés természeti föltételei a legkedvezőbbek.

Ámde vigyázzunk! Álljunk meg itt! Hát nem korlátlan a legjobb földek mennyisége? Hiszen Marx azt mondja, hogy a mezőgazdasági termelésnek nincsenek természeti korlátai. És a föld mennyisége — ha gazdasági szempontból nézzük — nem területétől függ, hanem a rajta elérhető termés mennyiségétől. Három hektár, melyen egyenként nyolc, összesen huszonnégy métermázsa gabona terem: gazdaságilag kisebb terület, mint egy hektár, melyen harminc métermázsa terem. Föltéve, hogy a csökkenő hozadék törvénye nem léteznék, föltéve, hogy a legjobb földeken egymásután igen sok tőkerészletet lehetne mezőgazdasági termelésbe fektetni — sokkal többet, mint amennyire a szükséglet terjed — akkor a legjobb földek mennyisége korlátlan volna és époly kevésbé szolgáltatnának a művelő kapitalistának állandó *surplus* -nyereséget, mint a vízesések (ha mennyiségük és erejük korlátlan volna) a gyárosnak.

És Marx tagadja a csökkenő hozadéktörvényt, tagadja, hogy a munkának természeti korlátai volnának. Mégis: ugyanazon Marx az ő járadékelméletében ismét azt mondja, hogy a föld mennyisége korlátozott, hogy a föld gazdasági monopóliumot alkot a földbirtokosok kezében.* Ámde miképen alkothat monopóliumot a föld, ha csupán területe korlátozott, de a rajta űzhető mezőgazdasági termelés messze túlterjedhet a szükségleten, sőt ennek sokszorosán? Ha ez az eset állna fönn: nem akadnának-e a jobb földek bírlalói között olyan birtokosok is, kik az ő földjeiken óriási tőkéket fektetnének be és olyan élelmiszertömegeket dobnának a piacra, hogy ezek aztán minden *surplus* -nyereségnek véget vetnének? Mert nem szabad elfelejteni, hogy a föld sok ezer birtokos kezén oszlik meg. De föltéve, hogy e birtokosok közül egy sem volna hajlandó a termelést ily óriási mértékben növelni: maguk a nagy kapitalisták is vásárolhatnának nagy területeket a legjobb földekből — hiszen állandóan ezer és „ezer holdak kerülnek eladásra — és berendezhetnék (óriási tőkék befektetése által) oly nagy arányú termelésre, hogy csakhamar agyonkonkurrálnának minden gazdát, ki rosszabb földön, tehát kedvezőtlenebb föltételek között termel. Következőleg a mezőgazdasági termények ára nem a legrosszabb, hanem a legjobb földeken való termelés munkájához igazodnék. És nem lehet azt mondani, hogy a kapitalisták nem volnának ilyen üzletre hajlandók, hiszen voltak Nyugateurópában, a XIX. század folyamán oly időszakok, mikor a tőke mennyisége — az elhelyezés lehetőségeihez arányítva — oly bőséges, s a tőkenyereség oly alacsony

* *Kapital*, III/2. 185. lap. Továbbá *Theorien ü. d. M.* II/1. 202—206.

volt, hogy a kapitalisták legkeservesebb gondja volt, mibe fektessék tőkéiket.

Nem, tanítja Marx, ez nem következhetik be, mert ha nagy arányban növekszik a termelés: növekszenek a munkabérek és hanyatlanak a termékek árai. Következésképp hanyatlik a tőke nyeresége, sőt el is tűnik, úgy, hogy a tőkésre nézve semmi értelme a további termelésnek, tehát beszünteti az üzemet. Általános válság áll be és a néptömegek nyomorognak mindaddig, míg a kész árúknak, a tőkéknek egy része megsemmisül és helyreállnak azon alacsony munkabérek és magas termékárak, melyek között a tőke nyeresége helyet talál. Így korlátozza önmagát a termelés a kapitalista gazdaságrend keretében, anélkül, hogy természeti korlátai volnának.

Hát igen, ezzel meg lehet magyarázni, miért nem növekszik a termelés a megművelt legrosszabb földeken, azokon, melyek csak közönséges átlagnyereséget adnak. Ámde az ilyen földek a társadalom egész földterületének csak egy kis részét foglalják el, míg nagyobb, sőt túlnyomó része a földeknek a közönséges átlagnyereségen felül *surplus*-nyereséget is ad. Már most, ha a termények árának hanyatlása és a munkabérek emelkedése az átlagos nyereséget el is tünteti, úgy, hogy közönséges föltételek között nem lehet kapitalista termelést folytatni: azért különösen kedvező természeti föltételek között még mindig lehet. Ha a legrosszabb földön elhelyezett tőke nyeresége (mely megfelel az átlagnyereségnek) 10%-ot tesz ki, a legjobb földön levő tőkée ellenben 40%-ot; ha azután az átlagnyereség 0-ra hanyatlik, úgy, hogy a legrosszabb földön be kell szüntetni az üzemet: a legjobb földön levő tőkét ez nem akadályozza a termelésben, mert a 40%-ból még mindig marad 30% nyeresége. Igaz, hogy a birtokos, s a tőkés igen gyakran két különböző személy: de a bérlőnek is nagyon sok befektetés áll módjában és különben is, mint említve volt, a kapitalisták vétel útján is nagy területeket szerezhetnek a legkitűnőbb földekből és föltéve, hogy a csökkenő hozadéktörvény agyrém és a mezőgazdasági termelésnek korlátai nincsenek: megfelelő befektetésekkel megtízszerezhetik, sőt megszázsorozhatják e földek termését és ha a nyereség nem 40, hanem csak 30%, vagy akár lesüllyed 15%-ra: még mindig fényes üzletet csináltak. Sőt az üzlet még az esetben is kitűnő, ha a földet borsosán magas áron váltották magukhoz, ha minden holdért 10.000 koronát adtak, mert hiszen 5% külön nyereség egy és ugyanazon földdarabon megtízszerezett vagy megszázsorozott termelés után tízszer vagy százszor 5%-ot tesz. E befektetések tehát nem szünnének meg mindaddig, míg a legjobb földek a tőke 10% rendes nyereségét kiadnák. De ezen a ponton már megszűnt a földjáradék.

És közbe kell még valamit vetnünk. Tapasztalás szerint a válságok alkalmával csupán az ipari és bányászati termékek ára alacsony, ellenben a mezőgazdasági termények ára épen válságok idején a legmagasabb. Bebizonyítható módon a válságok oly időszakokban fordulnak elő leggyakrabban, mikor a gabona ára állandóan magas.

Tehát a kereslet és a nyereség hiánya nem tarthatja vissza a jobb földek birtokosait, bérlőit és megvásárlóit attól, hogy a termelést határtalanul növeljék és a föld monopóliumának véget vessenek. Csak egy tarthatja vissza: a csökkenő hozadéktörvény. Nyilvánvaló, hogy a föld, mely sok ezer birtokos között oszlik meg s amelynek összes minőségeiből állandóan nagy területek vannak forgalomban, nem alkothat monopóliumot, ha korlátlan mennyiségű munkát, illetve tőkét lehet rajta elhelyezni, s a szükségleten messze túlemelkedő termelést lehet rajta folytatni. Ha tehát mégis azt mondjuk, hogy a föld monopóliumot alkot, mert korlátozott mennyiségben van és nem lehet tetszés szerint szaporítani: akkor egyszerűsített feltételeztük, hogy csak bizonyos adott mennyiségű tőkét lehet rajta elhelyezni, vagyis, hogy a rajta üzhető mezőgazdasági termelés bizonyos ponton túl természeti akadályba ütközik.

S így ugyanazon Marx, ki a termelésnek természeti korlátait tagadásba veszi: akkor, mikor a földbirtokosok monopóliumáról beszél — habár öntudatlanul — elismeri, hogy a termelésnek természeti korlátai vannak. Ez a járadékelmélet, mely saját kiindulásának alapját megdönti: zavaros, konfúzus, Marx Károlyhoz nem méltó alkotás.

Azt a tételt, hogy a föld monopóliumot alkot, csak úgy tarthatjuk fenn, ha elismerjük a csökkenő hozadéktörvényt. Ha azonban ezt megteszük: akkor ismét nem lehet föntartanunk az átlagos nyereségről szóló marxi elméletet, de magát Marx értékelméletét sem.

IV. Marx elmélete az átlagos nyereségről és a csökkenő hozadéktörvény.

Marx abból indul ki, hogy egy adott társadalomban, adott történelmi eredetű népkarakter és népszokások mellett, de főképp a munkaeszközök és termelő eljárások adott fejlettségével a munkabér is adva van, tehát adva van az értéktöbblet is. Ennélfogva a tőke átlagos nyeresége egy előre adott értéktöbbletből képződik — amint előző helyen már láttuk — a különféle összetételű tőkék különféle nyereségének kiegyenlítődése által, mely az árképződés útján megy végbe, s amely folyamatnak az az eredménye, hogy az alacsony összetételű tőkék termékei a bennük levő munkamennyiségnél, vagyis

értéküknél alacsonyabb, míg a magas összetételű tőkék termékei értéküknél magasabb árakkal jelennek meg a forgalomban. (L. a 353. és 355. lapon levő táblázatokat.)

Ez az elmélet azt föltételezi, hogy minden termelőágban korlátlan mennyiségű tőkét lehet elhelyezni változatlanul kedvező termelőföltételek mellett. Minden bizonytalansággal ezt az elméletet valamely iparágra alkalmazni, mert az ipari termelésnek — önmagában véve — természeti korlátai nincsenek; bármely iparág termékeit határtalanul lehet szaporítani, változatlanul kedvező technikai föltételek között. S így — Marx látószögébe helyezkedve — könnyen el lehet képzelni, hogy például valamely kapitalizált háziipar, hol a vállalkozó a munkabéreken kívül csak kevés tőkét fektet be szerszámokba és nyersanyagokba, mely tehát csak alacsony organikus összetételű, s így az értéktobblethez viszonyítva aránylag kevés tőkét igényel: oly vonzóerőt fog gyakorolni a tőkékre, hogy ezek nagy számban keresik föl és egymással való versengésükben minden bizonytalanság nélkül alá nyomják a termékek árát, amely alacsony ár azonban még mindig kiadja a vállalkozó szokásos nyereségét. Ilyen iparágakban a befektetett tőkék további szaporítása csupán akkor fog véget érni, ha a termelés, s a kínálat már oly nagy és a kereslet már oly bőséges kielégülést nyert, hogy az árak hanyatlása már az átlagos tőkenyereséget is kikezdi.

Mi történik azonban, ha azon alacsony összetételű tőkét alkalmazó termelőág, melyben Marx átlagnyereség-törvényének érvényesülnie kellene: nem valamely iparág, hanem a mezőgazdaság, melyben a tőkeelhelyezést a csökkenő hozadéktörvény korlátozza?

Közbevetjük: a mezőgazdasági tőke organikus összetétele, amint ezt Marx helyesen fölismerte, általában alacsonyabb, mint az iparié, illetve a társadalomban található tőkék átlagáé. Alacsonyabb, mert a mezőgazdaságban aránylag több a kézimunka és kevesebb a gépmunka, továbbá (ha segédanyagok vannak is) tulajdonképpen való nyersanyag nincs. Ezért a mezőgazdasági kapitalista a munkabértőkéhez viszonyítva aránylag kevés munkaeszköz-tőkét alkalmaz. (A földre ne gondoljunk: a föld nem munkaeszköz, hanem természeti föltétele a termelésnek.)

Ez a termelőág nem respektálja Marx törvényét az átlagos nyereségről. Hiába csábítaná ide a tőkéseket az a körülmény, hogy csak alacsony összetételű tőkére van szükség. Hiába rajzik ide akár mennyi tőke: rajzásuk megakad egy természeti korlátban. Megakad a progresszív terméketlenség azon pontján, melyen a tőke által mozgósított munkaerő még elég terméket produkál

ahhoz, hogy e termék árából a munkaerő és a szokásos tőke-nyereség kiteljék. Vagyis azon ponton, melyen a termék előállítási ára azonos lesz az értékkel (a termékben levő munka mennyiségével), és mivel a nyereséget ez esetben csak közvetlen munka, illetve munkatöbblet produkálhatta: — azon ponton, melyen a nyereség azonos lesz az értéktöbblettel.

Ámde ha ez így van: akkor föl van borítva az átlagos nyereségről szóló marxi törvény, mely szerint egy oly termelőágban, mely az átlagosnál alacsonyabb organikus összetételű tőkét alkalmaz (s a mezőgazdaság ilyen): a tőkék versenye szükségszerűen értékük alá nyomja a termékek árát és az értéktöbblet alá a nyereséget.

Lehetséges-e, hogy ez a törvényszerűség a mezőgazdaságban bekövetkezzék?

Semmiesetre, hacsak föl nem tesszük azt a képtelenséget, hogy valamely kapitalisztikus társadalom keretében oly bőségesen elég volna a legjobb föld mennyisége, hogy a kereslet (úgy mint valamely iparcikkre vonatkozólag) már a teljes kielégülés stádiumában lenne, még mielőtt a mezőgazdaságba tóduló tőke a legcsekélyebb természeti korlátot is elérte volna; — ebben az esetben a tőkék versenye csakugyan értéke alá nyomná a gabona árát és az értéktöbblet alá a nyereséget. Ismétlem azonban: ez képtelen föltevés. Mert ilyen esetben nem volna, nem lehetne földjáradék, földjáradék nélkül pedig nincs kapitalizmus, mert nincsenek bérmunkások.

Tekintettel arra, hogy a mezőgazdaság a legnagyobb és legfontosabb termelőág és az átlagos nyereség törvénye egyáltalán nem érvényesülhet, ha a mezőgazdaságban nem juthat érvényre: az átlagos nyereségről szóló marxi elmélet csak egy olyan kapitalisztikus társadalomban fődne a tényeket, amelyben nem volna földjáradék. Ilyen kapitalisztikus társadalom nincs; kapitalizmus csak ott lehet, ahol földjáradék van, földjáradék pedig csak ott lehet (a föld csak ott alkothat monopóliumot), ahol a mezőgazdasági termelés a csökkenő hozadéktörvény hatása alatt történik. Ahol pedig ez az eset áll fenn: ott a mezőgazdaságba tóduló tőke természeti korlátokra talál s ezekben fönnekad. Következésképp a mezőgazdasági termények kínálata soha sem lehet nagyobb a keresletnél, szabatosabban: a piacon sohasem jelenhetnek meg olyan gabonatömegek, hogy ezeket a közönség már ne tudná elfogyasztani munka-értéküknél nagyobb vagy ezzel legalább is egyenlő áron, vagyis hogy ne volna hajlandó értük annyi egyéb fajta munkaterméket adni, hogy ezek nagyobb, vagy esetleg ugyanannyi fáradságba ne kerültek légyen, mint az illető kínált gabonamennyiség.

Értékével egyenlő áron azon gabona fog elkelni, melyet a művelés körébe tartozó legterméketlenebb ponton nyertek, mert hiszen ez a pont épen ott van, ahol a termék ára még épen hogy kiadja a munkabért és a tőke nyereségét. Hol van ez a pont, illetve a föld mely minősége és a művelés intenzitásának mely foka az, amely a tőke számára egy bizonyos adott nyereség elérésének céljára még hozzáférhető: ez a mezőgazdasági termények dolgában mutatkozó szükség kisebb vagy nagyobb mértékétől függ. (Egyelőre minden más tényezőtől eltekintünk.)

Tegyük föl, hogy valamely mezőgazdasági nagybérelő megtakarít 400.000 koronát és ezen összeget el szeretné helyezni, mint tőkét. Módjában áll, hogy saját gazdaságában két, egymás után következő, 200.000—200.000 koronás befektetést alkalmazzon, melyek közül a másodiknak természetszerűleg csekélyebb volna a termelőképessége, mint az elsőnek. Az első befektetéssel 12.500 métermázsa, a másodikkal 10.000 métermázsa gabonát lehetne termelni. A bérelő kiadása mindakét esetben 100.000 korona munkaeszköz-és 100.000 korona munkabértőke; — ezenfelül 25% = 50.000 korona rendes nyereségre tart igényt. A gabona métermázssáncént való ára évről-évre állandóan 20 korona körül mozog. Erre az árra alapítván a számítást, a befektetések eredményéből jutna:

	a teljesen elhasznált munkaeszköz-tőke pótlására	150 munkás munkabérére	25% nyereségre	összes termés
I. esetben	5.000 q = 100.000 kor.	5.000 q = 100.000 kor.	2.500 q — 50.000 kor.	12.500 q = 250.000 kor.
II. esetben	5.000 q = 100.000 kor.	5.000 q = 100.000 kor.	semmi	10.000 q = 200.000 kor.

Tehát az I. tőkerészlet lesz azon legterméketlenebb befektetés, melynek eredménye a tőkés szokásos nyereségét még kiadja. Ezen I. esetben a termékben levő munkamennyiség (150 munkás egy évi munkája és azonfelül a felhasznált eszközökben és anyagokban rejlő munka) egyenlő lesz azon munkamennyiséggel, amely 250.000 arany koronában foglaltatik. Vagyis az érték azonos az előállítási árral; — az értéktöbblet is a nyereséggel.

A II. befektetés terméke ugyanannyi eleven munkába és felhasznált munkatermékbe került, mint az I.-é, de ezért csak 200.000 koronát adnak, vagyis értékén alul fizetik meg. Ám ez az összeg, már nemcsak az értéknél lesz kisebb, hanem az előállítási áránál is. E befektetés már túl lesz a tőkeelhelyezés természeti korlátján.

Megtörténhetik azonban, hogy az élelemben való szükség növekszik és a fogyasztók most már annyi fáradságot hajlandók áldozni egy

métermázsa gabonáért, amennyibe 25 arany korona előállítása kerül. 25 koronás gabonaár mellett a két befektetés eredményéből jut:*

	munkaeszköz- tőke pótlására	150 munkás bére	25% nyereségre	Az egész termés	Marad a nye- reségen felül
I. esetben	4.000 q = 100.000 kor.	4.000 q = 100.000 kor.	2.000 q = 25.000 kor.	12.500 q = 312.500 kor.	2.500 q = 62.500 kor.
II. esetben	4.000 q = 100.000 kor.	4.00p q = 100.000 kor.	2.000 q = 25.000 kor.	10.000 q = 250.000 kor.	semmi

Ez esetben már a II. befektetés termékéért fogják megadni ugyanazon munkamennyiséget, amennyibe ez került. Az I. befektetés termékét azonban munkaértékén és előállítási árán felül fizetik meg, vagyis ezen befektetés már járadékot ad, melyet a föld birtokosa — a bérleti szerződés lejártával — a maga számára foglal le.

Mi történnék az esetben, ha a gabona ára emelkedés helyett lesüllyedt volna 15 koronára? Erre most már előre tudjuk a feleletet: ilyen ár mellett sem az I. sem a II. tőkerészlet nem volna elhelyezhető és azon befektetést, melynek eredménye maradék és hiány nélkül kiadja a tőke nyereségét, a progresszív terméketlenség egy alacsonyabb fokán kellene keresnünk.

De bárhol, bármilyen termékeny vagy terméketlen ponton legyen ez a bizonyos utolsó befektetés: termékének előállítási ára nem lesz nagyobb, de kisebb sem a benne rejlő munkamennyiségnél, mert maga ezen befektetés a szükség fokához, a gabona árához képest mindig azon pont felé törekszik, melyen a tőkés a maga nyereségét munkatöbblet útján, értéktöbblet alakjában elő tudja teremteni. Ezen az egy ponton teljes következetességgel jut érvényre a munkaérték törvénye, vagyis azon szabály, hogy a csereérték, — mely végső okában használati értékből, vagyis a szükség érzéséből fakad — nem terjedhet túl azon fáradságérzésen, amelynek árán hozzá lehet jutni a szükség tárgyához. Amiből viszont — tekintettel az élelmiszerek nélkülözhetlen voltára — az is következik, hogy a fogyasztók mindenkor hajlandók egy métermázsa gabonáért odaáldozni azon legkisebb fáradságmennyiséget (kész munkatermékek, aranyérmek alakjában), amelyen alul már nem juthatnak szükségletük tárgyához. Viszont a gazdák mindenkor hajlandók lesznek arra, hogy a munkaerőt előrevezényeljék a progresszív terméketlenség azon legmagasabb pontjára, ahol még ugyanannyi fáradsággal lehet egy mázsza gabonát termelni, amennyit a fogyasztók érte áldozni hajlandók. E ponton a munka terméke szükségképen még épen eléggel nagyobb a munka bérénel (illetve a munkatöbblet

* Egyszerűség kedvéért föltételezzük, hogy a gabona áremelkedése sem a nyereséget, sem a pénzbeli munkabért nem módosította.

még épen elég nagy részét teszi ki a munkanapnak) ahhoz, hogy a tőkés nyeresége még kiteljék belőle.

E ponton a gabona ára, mely a földjáradékot szabályozza, összehasonlítódik a nyereség és a munkabér együttes összegével. Aszerint, hogy ez az utolsó befektetés a progresszív terméketlenség alacsonyabb vagy magasabb fokán van-e, illetve, hogy a társadalom kisebb vagy nagyobb szükségét szenved-e élelem dolgában: — aszerint változik a földjáradék, nyereség és munkabér egymáshoz való aránya. Vagyis a kapitalisztikus társadalomban a jószágok megoszlása a mezőgazdasági termelés legmagasabb, legterméketlenebb pontján dől el.

De erre most bővebben kitérnünk a tárgytól való eltérés volna. Fontosabb most ránk nézve az a megismerés, hogy a mezőgazdasági tőke nyeresége azonos lévén az értéktöbblettel, ugyanazon körülmény, mely a nyereséget szabályozza, egyszersmind az értéktöbbletet is szabályozza. Azt is mondhatnák: a munkabérnek és az értéktöbbletnek egymáshoz való aránya a nyereség nagyságától függ.

S így a csökkenő hozadéktörvény elfogadásával megdől Marxnak azon állítása, hogy az adott értéktöbblet szabályozná a nyereséget. Épen fordítva: a nyereség van adva és ez szabályozza az értéktöbbletet.

Ha például a mezőgazdasági tőke összetétele $100.000 e + 100.000 b$, s a nyereség 25%, vagyis 50.000 korona: akkor a munkabértőkéhez úgy aránylik az értéktöbblet, (mely a nyereséggel szükségképen egyenlő), mint 100.000-hez 50.000, vagyis mint 2-höz 1. Ebben az esetben 12 órás munkanapból 8 óra lesz a munkásé és 4 óra lesz a munkatöbblet. Ha a nyereség 10%-ra süllyed: ugyanezen tőke után számítva 20.000 korona lesz a nyereség összege, tehát a munkabértőke és az értéktöbblet aránya 100.000: 20.000, illetve 12 órás munkanapból 10 óra a munkásé és csak 2 óra a munkatöbblet.

Hasonló módosulások állnak be az értéktöbblet és munkabértőke arányában, ha nem a nyereség változik, hanem a mezőgazdasági tőke organikus összetétele.

Ha adva van a tőke szokásos nyeresége: a mezőgazdasági tőke organikus összetételétől függ, mi lesz az arány az értéktöbblet és a munkabértőke között. Ez az arány azonban szükségképen a társadalom összes munkabértőkéire nézve érvénybe lép, mert egy adott munkanap a mezőgazdaságban sem alkothat kisebb vagy nagyobb értéket, mint másutt.

Ha például a mezőgazdasági tőke, melyet A -val jelzünk, $100.000 e + 100.000 b$ összetételű és a nyereség 25%, akkor az értéktöbblet 50.000 korona lesz és ennek aránya a munkabértőkéhez 100.000:50.000. Ám akkor a társadalmi tőke átlagának megfelelő

összetételű tőke, melyet *B*-vel jelzünk (300.000 e + 100.000 *b*) nem tarthat igényt a maga 100.000 korona munkabértökéje után 100.000 korona értékötöbbletre, mert ez azt jelentené, hogy bizonyos munkamennyiség, ha a mezőgazdaságban fejtik ki, 150.000 koronát ér, míg ha ugyanazon munkát valamely más termelőágban fejtik ki, 200.000 koronányi értéket teremt. Tehát a *B*. tőke értékötöbblete is csak úgy fog aránylani a munkabértökéhez, mint 50.000 a 100.000-hez s ebben a termelőágban is (12 órás munkanapból) 8 óra lesz a munkás része és 4 óra a munkatöbblet. Magától értetődik; ha a mezőgazdasági munkás 8 óra alatt termeli azon gabonamennyiséget, melyből 1 napi szükséglete kitelik: az ipari munkásnak is 8 óra munkát kell kifejtetni, hogy annyi értéket hozzon létre, amennyiből e gabonamennyiséget megvásárolhatja.

B azonban átlagos összetételű tőke, melynek nyeresége Marx szerint azonos volna az értékötöbblettel. Holott, amint láthatjuk, e tőke értékötöbblete csak 50.000, pedig 25% nyeresége 100.000 koronát tenne ki. Bizonyos, hogy e tőke tulajdonosa — föltéve, hogy a nyereség 25% —nem elégszik meg 50.000 koronával, neki 100.000-el kell kapnia a termék eladása útján és — amint a tapasztalás mutatja — meg is kapja. Ezt a jelenséget az előadottak után csak úgy tudjuk magyarázni, ha a szükségérték fogalmát, melyet Ricardo a földjáradékra öntudatlanul alkalmazott: kiterjesztjük a magasabb organikus összetételű tőkék nyereségére, illetve annak egy részét szükségérték gyanánt fogjuk föl.

Ebben az értelemben azon három különböző organikus összetételű tőke, *A*, *B* és *C*, melyeken előzőleg (353 és 355-ik lapon) a Marx-féle átlagos nyereségről szóló törvényt demonstráltuk, 25% átlagos nyereség mellett a következő képet nyújtáná:

Termelőág	Tőke org. összetétele		Egész tőke	Érték-többlet	Ehhez szükség érték	25% nyereség	Az összes termékek	
	munka-eszköz	munka-bér tőke					értéke	előállításí ára
<i>A</i> (mező-gazdaság)	100.000	100.000	200.000	50.000	50.000	100.000	250.000	250.000
<i>B</i>	300.000	100.000	400.000	50.000	50.000	100.000	450.000	500.000
<i>C</i>	500.000	100.000	600.000	50.000	100.000	150.000	650.000	750.000
Összesen	1.000.000	300.000	1.200.000	150.000	150.000	300.000	1.350.000	1.500.000

Amint ebből látszik: a munka termelte értékek, illetve az értékötöbbletek összege ahhoz sem elegendő, hogy a tőke összes nyeresége kikerüljön belőle, nem hogy még a földjáradék is ezekből vétetnék, *surplus*-nyereség alakjában.

Hogy a csökkenő hozadéktörvény elfogadásával ezekre a követ-

keztetésekre jutunk: ennek oka, hogy e törvény lényeges hatással van az értéktöbbletnek a munkabérhez való arányára. Ahhoz, hogy a munkatöbblet a munkanapnak (s így az értéktöbblet a munka termékének) oly nagy részét alkothassa, hogy ezen értéktöbbletből az összes munkanélküli jövedelmek kikerülhessenek: ehhez szükséges a munka oly nagy termékenysége, hogy az egy napi munka terméke messze túlterjedjen a munkás bérén, s a tőke közönséges nyereségén is. A csökkenő hozadéktörvény elfogadásával azonban föl kell tételeznünk a mezőgazdasági termelésben egy oly terméketlen pontot, melyen a munka egész terméke már csak a nyereség összegével haladja túl a munkás bérét. Ebből az alacsony értéktöbbletből tehát semmit sem lehet elvenni. (Mert ha e ponton elveszünk valamit a tőke nyereségéből: a tőke egy még terméketlenebb pontot keres föl, melyen a munkatöbblet a napi munkának s az értéktöbblet a munkaterméknek még kisebb, a kisebbített, újabb nyereséggel egyenlő részét fogja kitenni. Nem kisebbíthetjük a mezőgazdasági tőke nyereségét anélkül, hogy értéktöbbletét ugyanannyival ne kisebbítenők.) Ebből folyólag a jobb földön (a rosszabb földön kifejtettel) egyenlő munka árán termelt nagyobb gabonamennyiségben realizálódó „*surplusnyereség*” — vagyis földjára — nem kerülhet ki az értéktöbbletek társadalmi összegéből. Hiszen ez az összeg — tekintettel a mezőgazdasági tőkének aránylag alacsony összetételére — a nyereségek társadalmi összegénél csak alacsonyabb lehet (amint ez az imént összeállított táblázatból látszik), de magasabb nem lehet. S így, ha a jobb földeken ugyanazon munkával termelt nagyobb mennyiségű gabonában levő „*surplusnyereséget*”, járadékot, értéktöbbletből akarnók származtatni: ezen értéktöbblet-tömegeket nem tudnók sehonnét venni, hacsak azt nem föltételeznők, hogy a jobb földön kifejtett munka nagyobb termékében több értéktöbblet van, mint ugyanolyan mennyiségű, de rosszabb földön kifejtett munka kisebb termékében. Egyazon mennyiségű munka termékének azonban époly kevésbé lehet kétféle értéktöbblete, amely kevésbé lehet kétféle értéke. Tehát nem marad más hátra, mint az a föltevés, hogy a járadék, mely a jobb föld nagyobb termékének magasabb piaci árában realizálódik: nem a munka termelte értékek tömegéből kerül ki, hanem ezeken kívül álló szükségérték alakjában áll elő. Ilyen értelemben fogta föl Ricardo is a járadékot.

Amint ebből látszik: a csökkenő hozadéktörvény keresztültörő Marx értékelméletét, mely szerint a csereérték forrása (lényegtelen kivételektől eltekintve) csak a munka lehetne.

A csökkenő földhozadék törvényének alapján állva be kell látnunk, hogy a munka termelőereje nem csupán a munkaeszközök fejlettségétől függ, de ezenfelül még az élelemben való szükséglet kielégítésének kisebb vagy nagyobbfokú korlátozottságától, melyhez képest többé vagy kevésbé kedvezőtlen természetű föltételek között kell termelni az élelmiszerek egy nélkülözhetlen részét. Megdől ezzel az a marxi tanítás, hogy az értéktöbblet a munkaeszközök adott fejlettségével adott mennyiség volna. Megdőlné még az esetben is, ha föltételeznők, hogy a munkabér adott mennyiséget alkot, mert hiszen a munkatermék nagysága, s így ennek a munkabéren túl-emelkedő része változnék a mezőgazdasági munka változó termelő-képességével.

Tehát mindenképen oda kell jutnunk, ahova előbb, más meg-gondolások révén már eljutottunk: hogy az értéktöbblet aránya és mennyisége nem kevésbé ingadozó, mint a nyereségé. Sőt előzőleg már arra is rájöttünk, hogy épen a nyereség ingadozásai szabályoz-zák az értéktöbblet arányát.

De ha a nyereség szabályozza az értéktöbbletet: mi szabá-lyozza a nyereséget?

Ugyanaz, ami a földjáradékot: az élelemprodukción korlátozott-ságának foka.* Mert a tőkenyereségnek végső oka ugyanaz, ami a föld-járadéké: a csökkenő hozadéktörvény, mely az élelmiszerek termelését korlátozza. Minden élethez, tehát minden termeléshez táplálék kell. Ahhoz pedig, hogy tartós, de egyszersmind nagy munkába kerülő ter-melőeszközöket készíthessünk, ahhoz tehát, hogy a jövőnek dolgoz-hassunk: nagy élelmiszerfőlöslegekre van szükségünk, nehogy jelen szükségleteink közvetlen kielégítésére kelljen összes munkaerőnket for-dítanunk. Következéleg a csökkenő hozadéktörvény, midőn korlátozza az élelmiszerek termelését: korlátozza egyszersmind a főlöslegek föl-halmozását és a munkaeszközök termelését. Mivel pedig e körülménynél fogva a társadalom hatalmában levő összes élelmiszer- és munkaeszköz-készletek nem elegendők annyi jószág termelésére, amennyit az összes emberek szükségleteinek kielégítése igényelne, mivel tehát mennyi-ségük a szükséglethez viszonyítva korlátozott: ennél fogva e készle-teknek — mint termelés céljára szolgáló javaknak — szükség-értékük van s e szükségérték teszi őket a marxi értelemben vett tőkévé.

E szükség-értéket mindenekelőtt a bérmunkások kénytelenek respektálni (kiket épen a csökkenő hozadék másik okozata, a föld-

* Módosításokkal, melyek a lényegen nem változtatnak, s amelyek kifejtésére most nincs terünk.

járadék választ el a földtől és tesz bérmunkásokká), amennyiben kevesebb terméket kapnak munkabér fejében, mint amennyit munkaerejük tényleg létrehoz. Respektálni kénytelenek azonban a bérmunkások, mint fogyasztók is, a fogyasztók összességével együtt, mely a magas összetételű tőkék termékeit munka-értékükön felül kénytelen megfizetni; ha ezt nem tenné, ha nem fizetné meg a tőke teljes nyereségét: nem akadna tőke ezen jószágok sok tőkét igénylő termelésére.

Ha mindezeket megfontoljuk, megértjük egyszersmind, mi okozza a munkaérték érvényre jutásában azon rendellenességet, hogy két különböző fajta árú közül, melyeknek termelése egyenlő munkába került, az egyik állandóan drágább, mert termelése nagyobb tőkét igényel. Az a körülmény okozza, hogy a kapitalisztikus cseregazdaság rendszere egyáltalán nem a tiszta munkaértéken alapul, hanem a munkaérték és a szükség-érték keverékén. Ha az élelmiszerek termelésének lehetősége a szükséglethez viszonyítva hirtelen korlátlaná válnék: a tőke oly gyorsan szaporodnék, hogy csakhamar fölös mennyiségben kínálkoznék a munkásoknak, úgy, hogy ezek munkabére csakhamar az egész tőkenyereséget elnyelné és egyenlő lenne munkájuk egész termékével. (Ilyen körülmények között persze földjáradék sem volna.) S így a cseregazdaság szervezetéből minden szükségérték kiküszöbölődne és előállna a tisztán munkaértéken alapuló egyszerű árútermelés, illetőleg, mivel a kooperáció ilyen körülmények között csak szövetkezeti alakban történhetné: előállna a szövetkezeti társadalom, melyben nincs munkánélküli jövedelem. Ha tehát a mezőgazdasági termelésnek nem volnának természeti korlátai: akkor Marx érték-elmélete híven födné az igazságot, de akkor aztán nem volna kapitalizmus. Kapitalizmus csak ott létezhet, ahol a munkaerő érvényesülését természeti korlátok bénítják. Amely cseregazdaságban ez az eset fönnáll, ott a termelés föltételei, a természet és a munkaerő (nem szülöttei, hanem szülői a munkának) maguk is értéket nyernek. A kapitalizmus az árútermelés azon módosult alakja, melyben a termelő munka két föltétele, a föld és a munkaerő, áruvá alakul és csereértéket nyer, amely csereérték ebben az esetben — értékképző munka híján — csak tiszta szükségérték lehet.

Marx, ki a termelés természeti korlátait nem ismerte el, tagadta a föld értékét; ha következetes lett volna, a munkaerő értékét is tagadnia kellett volna, de ez csak úgy lett volna lehetséges, ha tagadásba vette volna egyszersmind a kapitalizmust magát. Ezt tehát nem tette, de mivel a szükségértéknek sem adott helyet: besorozta a munkaerőt a munka termelte árúk közé. Pedig a munkaerő értéke szükségérték; — nagyságát nem valamely munkamennyiség szabja

ki, hanem a munkás szükségének foka, mely a táplálék termelésének természeti lehetőségei szerint ingadozik; nagy élelemszükségben a munkabér a lét abszolút minimuma alá szorulhat, nagy élelembőségben elérheti a munka teljes termékének színvonalát. S így a munkaerő értéke kívül esik Marx értéktörvényén. Marx mégis kiterjesztette rá ezen törvényt. Azt mondja: a munkás bére nem lehet tartósan nagyobb, vagy kisebb a munkás szükségleteinek azon minimumánál, melynek kielégítése őt még a dologra és ezenkívül fájának föntartására képesíti; következésképp a munkaerő értéke egyenlő azon munka mennyiségével, mely ezen szükségletek tárgyainak termeléséhez kell.

Csakhogyan ez nem egyéb üres formulánál. Mert hiszen a munkás fentartására szolgáló élelmiszerek és egyéb szükségleti tárgyak nem azonosak a munkás munkaerejével. Legfeljebb úgy lehetne fölfogni e tárgyakat, mint a munkaerő nyersanyagát. Ebben az értelemben a munkaerő értéke azonos volna nyersanyagának értékével. Ámde a munka termelte árú között egy sincs olyan, amelynek értéke azonos volna nyersanyagának értékével, mert ez azt jelentené, hogy a nyersanyag feldolgozására semmi munka nem fordított, vagyis, hogy az illető árú meg sem termeltetett. Marx bevallja, hogy a munkaerő saját szerű, különös természetű árú, de azután éppen semmi fáradságot nem fordít arra, hogy ezen árú különös természetét és ennek okait föltárja. Hogy e mulasztása végzetes mulasztás volt: azt beláthatjuk, ha meggondoljuk, hogy Marx a kapitalizmusról való egész elméletét arra a tételre alapítja, hogy a munkaerőnek, mint árúnak értéke épúgy munkából keletkezik, mint bármely más árú értéke. S ehhez képest arra a következtetésre jut, hogy a kapitalisztikus árútermelés, melyben a munkaerő, mint árú szerepel: nincs elvi ellentétben az egyszerű árútermeléssel, melyben a munkaerő nem alkot árút, — sőt inkább a kapitalizmus az egyszerű árútermelés törvényeinek alapján áll.

Különben még azt a felfogást is, hogy a munkás élelmiszerei és egyéb szükségleti tárgyai a munkaerő nyersanyagát alkotnák, csak lényeges módosításokkal és korlátozásokkal lehet elfogadni. Nyilvánvaló, hogy ha a munkás egyszobás lakás helyett tízszobás lakásban lakik: ezzel még nem tízszerződött meg az ő munkaereje. A meztelen tény csupán az, hogy a munkás az ő munkaerejéért cserébe kap bizonyos mennyiségű ételmet és iparcikket, melyeknek összege tehát az ő munkaerejének árát alkotja. E szükségleti tárgyakban levő munkamennyiség kifejezheti ugyan a munkaerő értékét, (amint valamely ritka műtárgy értékét is ki lehet fejezni 100.000 aranyban levő munkamennyiséggel), de ezzel koránt sincs megállapítva, hogy a

munkaerő (vagy a műtárgy) értéke munkából keletkezett volna. A munkás szükségleti tárgyaira lehet ugyan alkalmazni Marx érték-törvényét, de a munkaerőre nem. Marx mindenütt az árat vezette le az értékből, nem pedig megfordítva: egyedül a munkaerő értékét vezette le a munkaerő árából. Ezen az egy ponton saját értékelméletét fejtetőre állította.

Ezzel a botlással megmentette elméletét attól, hogy az élelmben való szükséglet, mint a csereérték egyik forrását el kelljen ismernie. De ebből folyólag aztán a marxizmus nem képes a földjáradékot logikusan megmagyarázni. Szóval egy olyan kapitalisztikus gazdaságrendet ír le, amelyben nincs földjáradék.

Láttuk, mint vezet az az elmélet, hogy a munkaerő értéke adva van, érvényesülése pedig határtalan, az érték többletnek adott mennyiség gyanánt való felfogásához, s ezen keresztül az átlagos nyereség törvényéhez. Ez a törvény nem fér össze a földjáradékkal.

Mert ha elismerjük a járadék oka gyanánt a csökkenő hozadéktörvényt: akkor nem tarthatjuk fenn az átlagos nyereség elméletét, elismervén, hogy egy alacsony összetételű tőkét alkalmazó termelőágban, a mezőgazdaságban, mely egyszersmind a legfontosabb és legnagyobb termelőág, a tőkék betódulását természeti akadály tartóztatja föl.

Ha pedig elvetjük a csökkenő hozadéktörvényt: akkor nem tudjuk megmagyarázni a földbirtokosok monopóliumát, tehát a földjáradékot sem.

Már pedig ahol nincs földjáradék, ott nincsenek bérmunkások, ott nincs kapitalizmus. Ahol nincs kapitalizmus, ott nincs tőkenyereség. Ahol nincs tőkenyereség: ott a cseretárgyak ára a bennük levő munka mennyisége szerint alakul; ott tehát nincs a munka-érték körül semmi rendellenesség. Következőleg az átlagos nyereség törvénye — mivel belőle a földjáradékot levezetni nem lehet — nem magyarázza meg épen azt a rendellenességet, melynek magyarázása végett alkotódott.

A kapitalista gazdaságrendet lényege a bérmunka. A marxizmus azonban, ez a legnagyobb szabású és — sok tekintetben — a legszabatosabb, legtökéletesebb elmélet, melybe a kapitalizmus jelenségeit valaha összefoglalták: — épen a bérmunkának létokát, a földjáradékot nem képes megmagyarázni. Azon gyakorlati cáfolatoktól eltekintve, melyeket a gazdasági fejlődés három évtized óta a marxizmus ellen produkált: e körülmény, — a földjáradék kérdésében való tehetlenség — a marxizmus elméleti hajótörése.

Azonban Marx alaptételéből, a munkaeszközök fejlettségében

előre adott érték-többletből kiindulva: a tökenyeresség kérdésének más megoldása, mint az átlagnyeresség törvénye, nem képzelhető. Csak természetes, hogy Marx az ő átlagnyeresség-elméletére szilárdan épített; ehhez fűződnek az ő legfőbb következtetései, melyek a kapitalizmus fejlődésirányára vonatkoznak. A mester maga érezte azonban, hogy következtetéseit a csökkenő hozadéktörvény halomra dönti; erre vall következő kijelentése (egy alkalommal, mikor a földjradék létezésének okát kutatja).

„Es würde auch nicht zu Ricardos Theorie die Zuflucht genommen werden müssen, die an und für sich unangenehm mit dem Malthus'sehen Dreck verknüpft, „ökliche“ Konsequenzen hat und spezieller meiner Lehre von dem relativen Mehrwert wenn auch nicht theoretisch gegenübersteht, ihr doch praktisch einen grossen Teil ihrer Bedeutung nimmt.“ (Theor. ü. d. Mehrwert, 11/J. 190. l.)*

Ez az idézet elárulja, mi bántotta Marxot a csökkenő hozadéktörvényben? Az, ami a XIX. század összes utópista szocialistáit. A múlt század első felében az élelmiszerek termelése sokkal kevésbé elégitette ki a szükségletet, mint ma és a népszaporodás határtalanul látszott. Akkor még nem is sejtették az élelemtermelés nagyszerű lehetőségeit, melyek azóta föltárultak, sem pedig azt az újabb tapasztalt körülményt, hogy a széles néprétegek, ha kultúrájuk és gazdasági előrelátásuk fejlődik, hajlandók szaporodásukat mestersegesen korlátozni. Aki abban az időben elismerte, hogy az élelmiszerek termelését nem lehet határtalanul növelni: az csak szaporodó népet és növekvő ínséget látott maga előtt, annak tehát le kellett mondani arról a reményről, hogy az emberi nyomorúságot valaha meg lehessen szüntetni.

Az utópisták nem tették ezt; Marx sem tette, ami dicséretére válik idealizmusának és az emberiség jobb jövőjébe vetett bizalmának. Ám ez az érthető és megbocsátható elfogultság a termelés egy fontos technikai törvényével szemben azt mondja nekünk, hogy Marx, kinek az jutott feladatul, hogy a szocializmust utópiából tudománnyá fejlessze, csak tökéletlenül oldotta meg ezt a feladatát.

V. Marx elmélete az abszolút földjradékról.

Marx figyelmét nem kerülte el, hogy az elhelyezést kereső tőkék nem tódulhatnak be oly szabadon a mezőgazdasági termelésbe, mint valamely iparágba. Azonban csak egy bizonyos határig engedte ezt meg s amennyiben elismerte: nem a csökkenő hozadéktörvényre vezette

* Ezen épül föl ama fölfogás, hogy a termelőerők növekedésével együtt okozódnak a jószágmegoszlás ellentétei és az ipar válságai.

vissza, hanem e törvény tagadása mellett a földbirtokosok monopóliumára.

Ezzel kapcsolatban azt hirdette Marx, hogy van a különbözeti földjáraadékon kívül a földjáraadéknak még egy másik fajtája, amelyet nemcsak a jobb, de a legrosszabb földek tulajdonosai is élveznek, pusztán azon monopólium erejénél fogva, mellyel a földbirtok rendelkezik. Ez az abszolút járaadék a következő módon képződik:

A mezőgazdasági tőke organikus összetétele, amint tudjuk, alacsonyabb az átlagnál. Tehát — Marxnak az átlagos nyereségről szóló elmélete szerint — nyeresége is kisebb értéktöbbleténél. Az előző 355. lapon található táblázatban szereplő A tőkének, mely 100.000 korona e + 100.000 korona b -ből áll, 100.000 korona az érték, többlete; a termék értéke 300.000 korona, a tőkés azonban kénytelen 250.000 koronáért odaadni, erre kényszerítik az elhelyezésért versenyző tőkék, melyek azonnal betódulnának az illető iparágba, ha az átlagos 25%-nál (a jelen esetben 50.000 koronánál) nagyobb nyereségre számíthatnának.

Így történnék az iparban. De a mezőgazdaságban módosul ez a szabály. Ha A tőke mezőgazdasági tőke: termékének ára nem 250.000, hanem 300.000 korona lesz. Vagyis az árban realizálódni fog a teljes érték, habár az átlagos nyereség úgy, mint előbb, 25%. Ám azon 50.000 koronát, mely a tőkés költségein és nyereségén felül a termék árából még kitelik, nem a tőkés kapja meg, hanem a föld birtokosa, mint abszolút járaadékot.

Miképpen és mi okból?

Képzeljük el, hogy valamely nagybirtokosnak, ki földjeit bérebe szokta adni, van egy rossz földje, mely még elég jó ahhoz, hogy megműveltetvén, a befektetett tőke átlagos nyereségét megfizesse, ennél többet azonban nem, úgy, hogy járaadékot már nem ad. Következőleg ez a föld nem kerül művelés alá, mert a földbirtokos maga nem műveli meg, bérlőnek ingyen oda nem adja, s egy bérlő sem olyan ostoba, hogy haszonbért fizessen olyan föld után, mely semmivel sem hoz többet az ő tőkéje szokásos nyereségénél.

Mivel pedig az összes többi nagybirtokosok (kik közül — a föltevés szerint — senki sem gazdálkodik saját birtokán, hanem valamennyi bérlőket tart) hasonlóképen visszatartják legrosszabb földjeiket a műveléstől: a termények ára a kereslet növekedésével föl fog emelkedni, úgy, hogy most már a szóban forgó föld termékének piaci ára magasabb lesz a tőkés költségeinél és nyereségénél, s így járaadékra is telik belőle. Most már aztán akad bérlő és a legrosszabb föld, mivel járaadékot fizet, művelés alá kerül.

A gabona ezen áremelkedése tehát fölülmúlja a legrosszabb földbe fektetett alacsony összetételű tőke nyereségét, de nem megy túl ezen föld termésének munkatartalmán, vagyis értékén.

Az áremelkedésnek persze nem csupán a legrosszabb földek birtokosai örülnek, kik most már bérbeadhatják földjüket, hanem az összes földbirtokosok, mert az áremelkedés az δ jobb földjeik járadékát is növeli. Az δ jó földjükön termett összes gabona piaci ára is ki fogja most már adni a *surplusprofit*-on és a rendes tőkenyereségen kívül még az értéknek azon részét is, mely a legrosszabb földön termelt gabona árában a nyereségen fölül mutatkozik. Vagyis az abszolút járadékot valamennyi megművelt föld birtokosa élvezi.

Meg lehet ismerni ezen az elméleten, hogy Angliában készült, ahol a föld túlnyomó része nagybirtok s ezek közül egy is alig van saját kezelésben, úgyszólván mindegyik bérbé van adva, nem is egy, hanem több darabban. Már olyan országokban, ahol a földek nagy részét a birtokosok maguk kezelik: nem lehet szó abszolút járadékról, mert a birtokosok — ha nagybirtokosok is — föltéve, hogy elég tőkájuk van, megművelik saját földjeik közül azokat a rosszabbakat is, melyek már csak tőkenyereséget adnak.

S ilyen karakterű országokban is találhatunk fejlett kapitalizmust, mint pl. Németországban vagy az Egyesült-Államokban. Nem lehet tehát ezen elmélet jelentőségét azzal támogatni, amivel Marx támogatja: hogy t. i. az angol nagybérlet-rendszer a fejlett kapitalizmus rendes kísérőjelensége volna.

Észrevehetjük még az abszolút járadék elméletén, hogy az átlagos nyereség törvényén épül föl, hogy csak ezzel kapcsolatban érthető, hogy ezt szervesen kiegészíti. Marxnak szüksége van az abszolút földjáradékra. Szüksége van, mert elfogadja azt a lehetőséget, hogy bizonyos körülmények között az élelmiszerek iránt mutakozó, növekvő szükségletet csak úgy elégítheti ki a tőke, ha rosszabb és újból rosszabb földeket von be a művelés körébe.

Ha már most a tőke előrenyomul ezen terméketlen földekre, melyek progresszive következnek egymásután: melyik földön fog megállni? Melyik lesz az utolsó, még művelés alatt álló föld? Az, amelyiken a termék teljes értéke még kiadja a befektetett tőkét és nyereségét. Ezen utolsó földön tehát a termék értéke — dacára a mezőgazdasági tőke alacsony összetételének — semmivel sem lesz nagyobb az előállítási áránál, s az érték többlet egyenlő lesz a nyereséggel. Szóval ezen lehetőség elismerése épügy fölborítaná az átlagos nyereség törvényét, mint a csökkenő hozadéktörvény elismerése.

Marx ebből az elméleti kényszerűségből folyólag azt föltételezi,

hogy a legutolsó földet elzárják a tőke elől és csupán akkor nyitják meg, mikor a termék ára már oly magas, hogy benne az egész érték realizálódik, de ennek a nyereségen fölül eső részét már a birtokos kapja meg, mint járadékot.

Amint ebből látszik: Marx nem a földjáradék tényeihez alkalmazta elméletét, hanem fordítva, elméletéhez alkalmazta a földjáradék tényeit. Elég gyöngén. Marx megtagadja önmagát, mihelyt földjáradékról van szó. Az abszolút járadék elmélete is konfúzus, tarthatatlan, önmagát cáfoló.

Hiszen ha nem érvényes a csökkenő hozadéktörvény, akkor semmi értelme annak, hogy a legrosszabb, járadékot még nem adó földeket elzárják a tőke elől és akkor hiába várják ettől a rendszabálytól a gabona árának emelkedését, mert a tőkének esze ágában sincs, hogy ezekre a földekre menjen, bőséges elhelyezést találván a legjobb földeken. Ebben az esetben a földbirtok nem is alkothat monopóliumot.

Ha azonban érvényes a csökkenő hozadéktörvény, aminthogy tényleg érvényes: akkor úgyis tarthatatlan az átlagos nyereségről szóló elmélet, ha a legrosszabb, járadékot még nem adó földet el is zárják a tőke elől. Mert, amint előző helyen, Ricardo járadékelméletének tárgyalása alkalmával már említettük: nemcsak a legrosszabb földön van egy olyan tőkebefektetés, melynek terméke az érték többlettel azonos összegű nyereséget hoz, hanem a jobb földeken is, s a jobb föld bérlőjének nem tilthatják meg, hogy összes, járadékot hozó befektetésein kívül ugyanazon földön egy járadékot már nem adó utolsó befektetést alkalmazzon. Ha pedig — ami megtörténhetik — egy nagybirtokos, ki bérlőket tart, legrosszabb földjét csupán akkor engedí megművelni, ha a gabona ára már odáig emelkedett, hogy e legrosszabb föld is járadékot ad: a tőkében gazdag bérlő, ki e földet művelés alá veszi, egyszerre mindjárt két tőkerészletet alkalmaz rajta; azt a befektetést, amelyik járadékot ad és ezenfelül még egy másikat, amelyik már nem ad járadékot. Nincs hatalom, mely előle ezen második befektetés alkalmazásának lehetőségét elzárhatná.

Az itt előadottakból kiindulva, annak, hogy az abszolút földjáradék elmélete és az átlagos nyereségtörvény, mellyel szervesen összefügg, a tényeket takarja, a következő két föltétele van:

Egyik föltétel, hogy a föld monopóliumot alkosson és a legrosszabb földek elzárásával a gabona árát föl lehessen emelni. Vagyis: hogy érvényes legyen a csökkenő hozadéktörvény.

Másik föltétel, hogy a tőke — a monopóliumot élvező földbirtok korlátozását leszámítva — akadálytalanul tódulhasson a mező-

gazdaságba, a jobb földeken pedig ne legyen olyan utolsó befektetés, amely már nem ad járadékot, csak nyereséget. Vagyis: hogy ne legyen érvényes a csökkenő hozadéktörvény.

Marx szerette az ellentétek logikáját, s a hegeli dialektikát mindenütt alkalmazta, ahol csak lehetett. Helyenként szellemes okoskodásokat produkált vele. Hogy azonban egy elméletet két, egymást kizáró ellentétes föltevésre lehessen építeni: ehhez már a hegeli dialektika túltengése szükséges.

VI. Eredmények.

Mivel Marx a csökkenő hozadéktörvény tagadásával a földjáradék tényét logikusan megmagyarázni nem tudja: tarthatatlan a marxizmus azon alapfölfogása, hogy a termelésnek természeti korlátai nincsenek. Következéleg tarthatatlan azon fölfogás is, mely szerint a kapitalisztikus termelés korlátai nem a természeti törvényekben volnának keresendők, melyek a földművelésnek határt szabnak: hanem a kapitalizmus belső ellentmondásaiban, melyek a termelés kapitalisztikus keretben való terjeszkedését akadályozzák.

De ezzel egyszersmind tarthatatlanná válnak a marxizmus mindazon tételei, melyek a tőkés termelés ezen dialektikus magakorlátozásához fűződnek.

Tarthatatlan mindenekelőtt az a fölfogás, hogy a termelőerők általános fejlődésével kapcsolatban (beleértve a mezőgazdaság termelőerejét is) a dolgozó nép növekvő szociális (sőt abszolút) nyomorúságának kell beállania. Természeti korlátok alkotván a kapitalisztikus termelés határait: ez az eset csak ezen korlátok szűkebbre szorulásával, a mezőgazdasági termelés növekvő természeti nehézségeivel kapcsolatban állhat be. Ellenben a mezőgazdasági termelés progresszív terjeszkedésével a dolgozó nép fokozatosan nagyobb és nagyobb részt kap munkájának termékéből egészen a teljes munkatermék élvezetének, minden munkanélküli jövedelem kiküszöbölésének határáig.

Tényleg: a mezőgazdasági termelés abszolút és relatív növekedése óta, mely 1850. tájéknál beállott, előbb Angliában, később egész Nyugateurópában ilyen irányt vett a munkabérek fejlődése.

Hasonlóképpen tarthatatlanná válik azon fölfogás, hogy a termelőerők általános növekedésével kapcsolatban a gazdasági válságok kiéleződésének kell következnie. Mindez szintén csak a földművelés termelőerejének hanyatlásával járhat együtt, míg a mezőgazdasági termelés terjeszkedése az ellenkezőre vezet. Tényleg: 1850. és még inkább 1875. óta a gazdasági válságok kevésbé élesek és hosszabb időközökben következnek egymásra, mint előzőleg.

Tarthatatlan továbbá a marxizmus azon tétele is, hogy a földjáraadék növekvő irányzata (és vele együtt a földbirtok koncentrációja, ami kétségtelenül összefügg) szükségszerű, hogy együtt jár a termelőerők növekedésével és hogy ellenkező irányzat tartósan nem juthat érvényre. Holott ugyanezen irányzat csak a mezőgazdasági termelésnek a szükséglethez viszonyított hanyatlásával vagy stagnációjával érvényesülhet. Ellenkező esetben a földjáraadék hanyatlásának és vele együtt a földbirtok decentralizációjának kell bekövetkeznie. Amely irányzatot 1875. óta a világgazdaságban egészen világosan föl lehet ismerni.

Ami áll a földbirtokra: ugyanez áll — habár másodlagosan — az egész magántulajdonra nézve.

Mindezen megismerések abban csúcsosodnak ki, hogy a kapitalizmus társadalomban a jószágok megosztását az élelmiszertermelés tehetőségeinek a népesség számához és szükségleteihez való aránya szabja meg. Milyen ez az arány, — élelmiszerbőség vagy élelmiszerszükség jegyében áll- e a társadalmi gazdaság: ez ismét a mezőgazdasági termelés technikájának fejlettségétől függ, de függ egyszersmind a mezőgazdaság rendelkezésére álló földterület nagyságától és minőségétől, tehát földrajzi tényéktől. Fejlett agrártechnika minden bizonnyal több élelmiszert hoz ki egy adott területből s egyben — közvetett gazdasági folyamatok útján — fejlett közlekedőeszközöket teremt, utóbbiak megadják annak lehetőségét, hogy a társadalom élelmiszerre szolgáló terület kiszélesedjék. De ennek is van határa. Az élelmiszerek termelése mindenkor csak egy bizonyos körön belül történhetik. Hogy ez a kör — a szükségletekhez viszonyítva — tág-e vagy szűk: ez minden bizonnyal összefügg a munkaeszközök kisebb vagy nagyobb fejlettségével, de nem föltétlenül és nem szükségszerűen, mert a földműves munka eredményességébe a földrajzi viszonyoknak is van beleszólásuk. Adott területen igen magas fejlettségű technika alkalmazása mellett is lehet élelemlétszükség és ezzel kapcsolatban arisztokratikus jószágmegosztás, ha azon terület népessége a klíma és a talajminőség-kiszabta határokon túlszorodott. Ugyanott a termelő technikának ugyanolyan fejlettsége mellett teljes gazdasági egyenlőség is lehet, föltéve, hogy a népesség az élelemlétermelés lehetőségeihez képest kicsiny és a munka természeti korlátai nem érezhetők.

Marx kutatási módszerében, a történelmi materializmusban, nem ez a fölfogás jut érvényre; Marx szerint a munkaeszközök és termelő-eljárások fejlettségének bizonyos adott fokával föltétlenül és szükségszerűen együtt jár a megosztás egy adott állapota. Mivel ő a csökkenő hozadéktörvényt tagadta: az ő számára nem volt más megoldás, ha a megosztás változásait termelésbeli változásokkal kívánta magyarázni;

— hacsak nem akarta elhagyni a természettudományi, materialisztikus alapot, amint ezt ma Németországban a revizionisták teszik. Föltéve azonban, hogy a csökkenő hozadéktörvényt elfogadjuk, nem kell a materialisztikus alapot elhagynunk, enélkül is beláthatjuk, hogy termelésbeli változások a munkaeszközök változása nélkül is beállhatnak, hogy tehát a megoszlás a munkaeszközök fejlettségével csak lazán és föltételesen függ össze. Ami módot nyújt igen sok olyan újabkori jelenség megmagyarázására, melyeket különben nem érthetnénk, sőt nagy mértékben kihat magára az osztályharc elméletére is.

A csökkenő hozadéktörvény elfogadása tehát maga után vonja a történelmi materializmus alkalmazásbeli módosítását, — anélkül, hogy az elvi alapon változtatna.

A munkaeszközök és termelőeljárások azon fejlettségi foka mellett, mely a mai kort jellemzi, nem a kapitalizmus az egyedül lehetséges megoszlási állapot. Ez az állapot együtt jár azzal a körülménnyel, hogy az élelmiszerek szaporítása általában véve csak a csökkenő hozadéktörvény hatása alatt lehetséges, de lehetséges és nyomon követheti a népszaporodást. A cseregazdaság csak úgy lehet kapitalisztikus jellegű, ha a termelésnek természeti korlátai vannak, melyek azonban nem abszolút korlátok.

Föltéve, hogy az élelmiszerek szaporítása állandóan messze túlhaladja a népszaporodást: visszafejlődnek a termelés természeti korlátai, ezzel kapcsolatban visszafejlődik a földjáradék, tőkében való bőség áll be, demokratizálódik a tőkegyűjtés, egyben nő a munkabér, hanyatlak a tőkenyeresség s az iparban épügy, mint a mező gazdaságban egyszerű árutermelő, szövetkezeti formák állnak elő, hogy előkészítsék a szövetkezeti termelést.

Föltéve az ellenkező esetet, hogy t. i. az élelmiszerek szaporítása állandóan elmaradna a népszaporodás mögött és a termelés természeti korlátai állandóan növekednének: a kapitalizmus ebben az esetben sem maradhatna fenn, de nem békés javulás vetne véget neki és nem az egyszerű, szövetkezeti árutermelés váltaná föl. Hanem tömegnyomor ússággal terhelve, ipari összeomlások ropogása között haladna a társadalom a kapitalizmus alkonya felé, s ebben az esetben nem a szövetkezeti cseregazdaság következne a kapitalizmus után, hanem minden cseregazdaság kiküszöbölése és a megoszlás egy alacsonyabbrendű alakja.

Íme, háromféle megoszlási állapot is lehetséges a termelőeszközök egy és ugyanazon fejlettségi fokán. Magától értetődik azonban, hogy a termelőeszközök magas fejlettsége mellett az élelembőség állapota a legvalószínűbb. És ez az állapot tartósan megmaradhat, ha a dolgozó nép szellemi kultúrája elég fejlett ahhoz, hogy tudatosan

törekedjék — szaporodásának mesterséges korlátozása által — az élelembőség föntartására. Ez pedig fejlett termelőmód mellett — mely a munkástól magasabb értelmiséget kíván — nagyon valószínű, sőt szükségszerű.

Mindezekből folyólag a szövetkezeti társadalom létrehozására, minden munkanélküli jövedelem, minden szükség és minden erőszak kiküszöbölésére csupán azon törekvések irányulnak, melyek végső hatásukban a termelőerőknek — első sorban az élelmiszertermelésnek — növelését és a dolgozó nép kultúrájának emelésével a népszaporodás mesterséges korlátozását támogatják. Mert nem az osztályuralom okozza az éhséget, hanem az éhség az osztályuralmat.

Dániel Arnold.

A bruxellesi szociológiai intézet.

bruxellesi *Parc Leopold* árnyas fái között hat esztendő óta díszes szociológiai intézet áll fenn, amely fontos mértföldjelzője annak a módszertani fejlődésnek, amelyen a társadalomtudomány keresztül megy.

Ki ne ismerné a társadalomtudósok azt a sajnos, még annyira gyakori típusát, akinek egész fölszerelése, amellyel a társadalom kutatásához fog, abban áll, hogy a ráncba szedett homlokát tenyerébe hajtja s hogy könyökét térdének támasztja. S még azok is, akik ezzel a típussal szemben a pozitív kutatást vallják, túlnyomólag mily könnyelműen fogják fel a szabatoság követelményeit.

Az e tekintetben uralkodó közfelfogásra többek között nagyon jellemző a fölszerelésnek az a különböző módja, amelyben a különböző egyetemi tanszékek részesülnek. Hogy egy természettudományi szak kutatóját nem igen lehet ma már elképzelni minden képzelhető segédeszközzel ellátott laboratórium nélkül, azt egyre természetesebbnek tartják. A jelentékenyebb kutatók már nem is igen fogadnak el olyan meghívást egyetemi katedrára, amely nekik nem bocsátja rendelkezésükre a legjobb kutatási lehetőségeket. A tanszékek betöltésénél a meghívottak részéről támasztott föltételek egyre inkább az illető intézetek berendezése körül forognak. Ellenben a társadalomtudományok körében még mindig a régi „bölcész” szelleme kísért. Tisztességes fölszerelésről rendesen szó sincsen. Hiszen rendszerint csak könyvre van szüksége a társadalom kutatójának, s könyvet csak eleget hordhat magának össze a különböző könyvtárakból. Hogy a társadalom kutatójának ideje és energiája is pénz s hogy a kutatás szabatosága és pozitivitása itt is szoros kapcsolatban áll a kutatás

eszközeinek tökéletességével, rendszerint figyelmen kívül marad. Még a külföldön is ritka az olyan fölszerelés, mint a Bücher közgazdaságtani szemináriumáé a lipcsei egyetemen, amelynek — erre az egy szakra! — évi kilencezer márka dotáció áll rendelkezésére. Talán nincs még egy közgazda, aki elmondhatná: *Ich schaffe alles rücksichtslos, an*, miként Bücher mondotta önérzetesen, amikor e sorok írójának szemináriuma berendezését magyarázta.

A bruxellesi *Institut Solvay* megkísérelte a társadalomtudományi kutatásról olyasformán gondoskodni, mint ahogyan ezt rendszerint csak a természettudomány számára szokták tenni. Aki belép az intézet elegáns termeibe, azt áthatja az a kellemes és a társadalom kutatójánál bizony vajmi ritka érzés, hogy ott szépen együtt látja mindazt, amire szüksége van. Az egész munkakedv és munkaerő magára a munkára fordítható; a munkaföltételek megteremtésére nem sokat kell belőle pocskékolni.

Életemben kétszer fogott el ugyanaz az erős vágyakozás. Először egy modernül berendezett büszke fiziológiai intézetben. Ennek az üvegpalatának minden terme bölcsen a maga speciális céljának megfelelőleg volt konstruálva. Műszer dolgában el volt látva mindennel, ami csak van. Egy terjedelmes szakkönyvtár természetesen ép oly kevésbé hiányzott, mint az összes szakba vágó folyóiratok legújabb számai. A professzort az asszisztensek és gyakornokok vették körül, akik megkímélték a munka föltartóztató és unalmas részeitől. Ha bezárult mögötte a kapu, akkor a maga saját szent munkabirodalmában volt, a maga egészen külön kis csöndes világában, amely neki mindent nyújtott, amire ott szüksége lehetett. Elképzelttem, hol tarthatnánk a társadalomtudományban, ha így dolgozhatnánk.

A másik alkalmat, amikor egy ilyen raffináltan megválasztott munkahelyet csodálhattam meg, egy eldugott kis olasz helyecske nyújtotta. Nem messze a piciny Fano városától, a Monte Jove nevezetű csöndes hegytetőn, borús ciprusberekben egy középkori klostrom. A barátok nem régen hagyták el, a magános cellák elhagyatottak, a gyönyörű kilátást a cellák ablakából és a kertecskéből, amely a napsütötte áldott vidékre, a lány hegyvonalakra és a háttérben ragyogó fémszínű tengerre nyílik, csak a látogató élvezzi; de ezek a pusztaság falak még sokáig fogják hirdetni, hogy a katolicizmus mily raffinált gondossággal tudta a klostroméletben a maximális energiakonzentrációt létrehozni. Ott önkénytelenül eszébe jut az embernek, hogy a dolgozó cellák zárkózottságában, kombináltan a természeti szépségek fölemelő hatásával, olyan motívumok rejlenek, amelyeket a modern tudományos, munka technikájának sem volna szabad nélkülöznie.

Az *Institut Solvay* a modern tudományos fölszerelésnek és a cella-élet motívumainak szerencsés kombinációját alkotta meg. A nagy könyvtár, az anthropológiai, etimológiai, statisztikai, technológiai, történelmi kabinetek és gyűjtemények, a nagy folyóiratterem szép galériáival, az ablakok ízléses üvegfestése, amelyen keresztül kellemesen enyhe rózsaszínű meg halvány zöld fény esik az elegáns mahagóni-bútorzatra, a kettősajtajú elkülönített dolgozó-cellák parkra nyíló ablakaikkal, az intézet szép terasszá a fákra, a tóra és a mögötte fekvő városra nyíló szép kilátásával: majd ama fiziológiai intézetre, majd a Monte Jove-i dolgozó helyiségekre emlékeztettek.

Az *Institut Solvay* a nagy publikumnak nem áll nyitva és a tudomány népszerűsítésével nem foglalkozik. Csak a kutatók szűk körét fogadja be. Az intézet használata külön engedélyhez van kötve, amelyben csak olyan folyamodók részesülnek, akik komoly szociológiai ismeretekkel rendelkeznek és akik az intézetben egy meghatározott kérdés kutatásával szándékoznak foglalkozni. Ilyenek azonban a legnagyobb készséggel kapják meg az engedélyt, amely természetesen föltétlen kutatási szabadsággal jár.

Az intézet 24 állandó munkásnak nyújt helyet, akiknek 12 külön cella és egy 12 dolgozó-asztallal ellátott nagy terem áll rendelkezésükre. Ezeken a külön helyeken kívül a nagy csarnok, amelyben az időszakos munkák legújabb számai, valamint a könyvtár legújabb szerzeményei fekszenek kis asztalkákon, a közös használat céljaira szolgál.

Ezeken az ú. n. „szabad kutatásokon” kívül az intézetben állandó szociológiai vizsgálódások is folynak, amelyeket az igazgató és az állandó munkatársak (*collaborateurs scientifiques*) a közösen megállapított munkaprogramm keretében végeznek. Az igazgató és az állandó munkatársak tudományos segéderőket is alkalmazhatnak és ezeket a szükségesnek mutató munkák kivételével megbízhatják.

Az intézetben a kutatóknak mindenek előtt a könyvtár áll rendelkezésükre. A szociológiának az intézetben uralkodó felfogásáról a könyvtárnak a következő 28 szakra való oszlása jó képet nyújt:

1. Biológia és anthropológia.
2. Ethnográfia és őstörténelem.
3. Általános politikai és gazdaságtörténelem.
4. Ókori politikai és gazdaságtörténelem.
5. A középkor és az újkor politikai és gazdaságtörténelme 1800-ig).
6. A politikai történelem 1800-tól.
7. Általános gazdaságtörténelem és gazdasági földrajz 1800-tól.

8. Utak és közlekedési eszközök 1800-tól.
9. Gyarmatügyi kérdések 1800-tól
10. A pénzkérdés 1800-tól.
11. Pénzügy 1800-tól.
12. Ipari szervezet 1800-tól.
13. Munkáskérdés 1800-tól.
14. Agrárkérdés 1800-tól.
15. Művészet-történelem.
16. Vallás-történelem.
17. Nyelv-történelem.
18. Irodalom-történelem.
19. A bölcsészeti- és erkölcsi eszmék történelme.
20. A tudományok történelme.
21. A technológia történelme.
22. Társadalmi higiene és demográfia.
23. Jog.
24. Politika.
25. Általános közgazdaságtan.
26. Szociológia.
27. Statisztika és módszertan.
28. Útirajzok.

A könyvtár e főbeosztása a szociológia egy olyan programját adja, amely nagyon alkalmas arra, hogy e tudomány ellenségeit lefegyverezze. A szorosabb értelemben vett társadalom-bölcseleti és módszertani kérdések, a hirtelen általánosítások és az elszietett rendszerek, amelyek egyébként mindabban, ami szociológia néven szerepel, rendszerint az exakt kutatások rovására oly szélesen terpeszkednek, itt egy szerény kis helyecskével kell, hogy megelégedjenek, amely nekik a történelmi, néprajzi, közgazdaságtani, statisztikai és biológiai kutatások nagy tömege mellett jut. Mindazok, akik a szociológiában csak dilettantizmust akarnak látni, itt jobb értesülést szerezhetnek. De talán azt lehetne ellen vetni, hogy ha egy szabatos szociológiai kutatásnak a történelemre, a közgazdaságtanra, a néprajzra, vagy talán még a lélektanra és az élettanra is vissza kell mennie, ha a túlon túl burjánzó szociológiai spekuláció, meg a lelkiismeretesség híján való „rendszerek” nem teszik ki az igazi szociológiát, mi szükség van akkor erre a tudományra egyáltalában? Hiszen a fent említett tisztas tudományok már régen haladnak a maguk óvatos útjain, miért ne járják azokat továbbra is külön-külön? Könnyű dolog erre az ellenvetésre választ adni. A különböző társadalomtudományoknak már csak azért is intregrációra van szükségük, hogy egymást a helyes útra tereljék.

Nagy hátránya a néprajzi meg a történelmi kutatásnak, ha nincsen közgazdaságtannal átitatva, vágy ha pl. az élettan eredményeitől teljesen idegen. A közgazdaságtannak viszont rendszerint túlkevésbé esik a keze ügyébe a történelem meg a néprajz. Az anthropológiára vagy teszem a statisztikára is csak nyereség, ha nem tévelyegnek magános utakon, hanem szoros kapcsolatba kerülnek a közgazdaságtan problémáival, biológiai magyarázatokkal és mindig az általános társadalomtani hasznosítás közelében tartózkodnak. Az *Institut Solvay* programja egyaránt szerencsésen tudta elkerülni mindennemű szociológia Skylláját és Charybdisét: az üres spekulációt meg a vak részletkutatást. A pozitív társadalomtudományi kutatás különböző ágait a kölcsönös megtermékenyülés viszonyába hozza egymással és segédtudományaikkal, anélkül, hogy a gondos részletkutatás szigora áldozatul esnék. Hogy az *Institut Solvay*-ban mennyire gondolnak ez utóbbival, azt talán legjobban mutatja, hogy a bő történelmi szakkönyvtáron kívül külön történelmi kabinet is van, amely a történelmi forrástanulmány speciális céljának kíván szolgálni és amely fontosabb német, angol, francia, németalföldi és főleg belga forrásművek gyűjteményét tartalmazza. A statisztikai kabinet a különböző statisztikai hivatalok kiadványait, grafikai táblázatokat és különböző technikai készülékeket ölel fel, mint pl. számológépeket stb. A technológiai kabinet célja, hogy a technikai tényezőknek a társadalmi fejlődésre gyakorolt befolyását szemléltesse. Tartalmaz többek között gyűjteményeket a különböző államok jelentékenyebb ipari vállalatainak katalógusaiból, különböző albumokat, amelyek egyes iparágak mai állását avagy azok történelmi fejlődését tüntetik fel, kereskedelmi térképeket stb. Az anthropológiai gyűjtemény 50 koponyája az emberi koponyák főtípusait mutatja, míg az anthropológiai fényképek és egyéb reprodukciók gyűjteménye főleg Belgium anthropológiájára vonatkozik. Ezenkívül még őskori ipari termékeknek egy kis gyűjteményét találjuk meg az intézetben és egy néprajzi gyűjteményt, amely túlnyomólag a belga Kongo primitív kultúrtermékeiből áll.

A szociológiai intézet tehát ott, a *Pare Léopold*-ban, egy jól felszerelt laboratórium. De nemcsak az intézet berendezése, hanem az egész szervezet és e gyönyörű kis munkapalota használatának egész módja annak bizonyítéka, hogy az intézet alapítói és vezetői, — maguk is tudósok — a tudományos munka követelményeinek nagy gondossággal tesznek eleget. Aki előtt megnyíltak az intézet kapui, annak az egész intézet a legkényelmesebben közvetlen rendelkezésére áll. Mihelyt az egész berendezést megmagyarázták, a barátságos kalauzok dolgozó celláikba vonulnak és az új vendég ideiglenes házigazdának érezheti magát, akinek többé semmit sem kell kérnie.

A könyvtár közvetlen használatát igen egyszerű rendszer teszi lehetővé. A katalógus megmondja a keresett könyv rovatszámát és megjelenésének évszámát. A könyvek az egyes szakcsoportokon belül először is nyelvük szerint, a nyelveken belül pedig megjelenésük éve szerint sorakoznak. A könyv nyelvét azonban különböző színek már messziről jelzik. Ha teszem Sombartnak *Der moderne Kapitalismus* című könyvét keresem, csak a 25. számot kell kijegyezmem, amely az általános közgazdaságtant jelzi és a megjelenés évét: 1902. Minthogy német könyvről van szó, a kék könyvek hosszú sorait, amelyek a francia munkákat tartalmazzák csakúgy figyelmen kívül hagyom, mint az angol könyvek sárga sorait, s a 25. sz. szak elé érve nem kell egyebet tennem, mint a német könyvek zöld sorában az 1902-os munkák között a Sombarté után nyúlni. Minden aanyira áttekinthetően van megjelölve, hogy az embernek a keresett munkák jóformán a kezébe esnek. Az összes könyvek külön tokban állanak. Ha egy könyvet helyéről elvesz ember, az üres tok ott marad, annak oldallapjára padig odajegyzi a kivevő nevét és kivétel napját a megfelelő rovatokba, s annak idején odateszi a visszaadás napját is. Az intézetből könyvet kivinni egyáltalában nem szabad. Ez a rendszer nagyon kényelmessé teszi a könyvtár használatát: az ember azzal a könnyűséggel kezeli az első naptól, mintahogyan a saját magánkönyvtárában nyúl egy könyv után. Azért emelem ki ezt a kis részletet, mert igen nagy kényelem, ha munka közben minden szükségelt könyv rögtön kéznél van s ha nem kell megvárni, míg az embert kiszolgálják vagy nem szükséges a kérőlapokat (pláne 24 órával hamarabb) beadni.

A láthatatlan könyvtárossal csak az esetben kerül az ember — írásbeli — érintkezésbe, ha egy szükségelt könyv nincsen meg az intézet könyvtárában. Ennek a módja is igen jellemző az intézet szellemére. Ugyanis mindenki, aki az intézetben dolgozik, egy kis blockot kap, amelynek lapjai a következő felírást viselik: *Demandes d'acquisitions nouvelles, de livres a vue, d'abonnements, etc.* A kitöltött kérőlapokat egy gyűjtőszekrénybe kell dobni és a megrendelő, akinek óhajai lehetőség szerint figyelembe vétetnek, az elintézésről írásbelileg nyer értesítést. Írásbelileg, mert munkaközben a cellák lakói elvből nem zavarják egymást. Mindegyikük szívesen rendelkezésére áll a többinek az általa megjelölt heti fogadó órákban, de azokon kívül az intézet munkásai, mint valami karthauzi kolostor lakói, rendszerint néma köszöntéssel haladnak el egymás mellett.

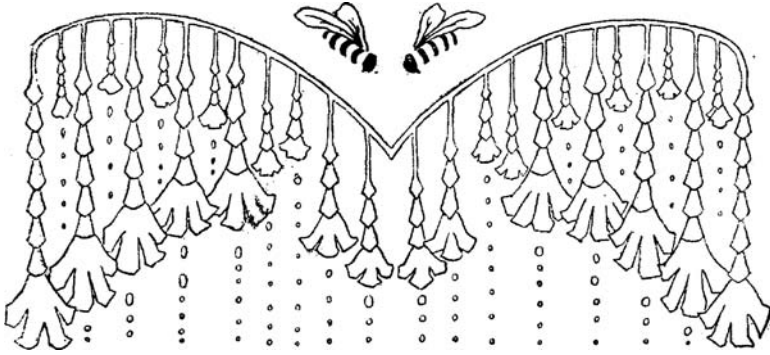
Az intézet Solvay Ernő alapítványának köszöni létét, aki még további 20 éven keresztül fedezi az intézet fentartásának összes költségeit. Húsz év múlva az intézet Bruxelles városának tulajdonába

megy át, amely díjtalanul bocsátotta rendelkezésre az intézet telkét. „Már az intézet topográfiája a programm egy neme” mondotta Waxweiler Emil, az intézet igazgatója egy előadásában. Az egyik oldalon ugyanis az egyetem anatómiai intézete emelkedik, a másik oldalon pedig a hatalmas fiziológiai intézet, ugyancsak Solvay Ernő alapítványa. *Tenir contact avec les sciences de la vie et se libérer de tous les assujettissements de la politique: voila deux règles qui sont comme gravées dans la construction même de l'Institut Solvay* mondja Waxweiler igazgató, a bruxellesi egyetem professzora említett előadásában. Az intézet vezetői buzgón igyekeznek az alapító nemes intencióit megvalósítani. „Solvay úr az intézetet a tudomány javára alapította” — hallja az ember lépten-nyomon, ha köszönetet mond a tapasztalt lekötelező előzékenységért — „csak kötelességünket teljesítjük, ha a tudományos kutatást minden lehető módon elősegítjük.” Vagy miként Waxweiler igazgató írta fölvételt kérő levelémre: „Az *Institut Solvay* célja, hogy minden ország tudósainak kutatásaik közben segítségükre legyen és hogy a gyűjtött anyagot nemzetközi használatra bocsássa.”

Az intézet kiadványainak első sorozata már két év óta a tudós világ előtt fekszik és egyik-másik kiadványról már e lapok hasábjain is történt említés. Nem céлом ezúttal e kiadványok közelebbi ismertetése. A kollektív szociológiai kutatás feladatairól úgyszólván más összefüggésben szándékozom szólni. Ezúttal csak ama igen kellemes nyolc hét benyomásairól akartam beszámolni, amely alatt az intézet vendégszeretét élvezhettem.

Somló Bódog.

Bosznia és Hercegovina.

A szarajevói csőcselék gúnykacajától kísérvé vonult ki az Ottoman hivatalnokok utolsó csapata 1878. július végén Bosznia fővárosából. Jól jegyzi meg ezen esemény szemtanúja:* „Meggyalázóbb kivonulását a félholdnak, az általa 400 éven át uralt tartományból, még annak legnagyobb ellenségei sem tudták volna kieszelni. Az osztrák-magyar csapatok már átlépték a határt, hogy a berlini konferencia végzéseinek értelmében megszállják a Törökbirodalom ezen két tartományát és abban rendet csináljanak. Bosznia fővárosában pedig szervezte az ellenállást a „nemzeti kormány”, az ország legnagyobb demagógjának és szájhősének, az óriás termetű Hadzsi Lojonak vezérlete alatt. Ugyanazon év augusztus 19-én a közös hadsereg csapatai véres küzdelem után bevonultak a fővárosba és a hegyeken elsütött 101 ágyúlövés jelezte Szarajevó elfoglalását. De a főváros elestével nem volt vége a harcnak, mely még néhány hónapig eltartott.

Rossz, törökös közigazgatás és 1875. óta különösen Hercegovinában folytonos lázongás színtere volt a megszállott két tartomány. A megszállás ténye új világot hozott e gazdag történeti múlttal, szép vidékkel és erőteljes néppel bíró országokba.

Nemcsak a puska és golyó, nemcsak a hatalom és erőszak, hanem a kultúra is nagy munkát végzett ez igen érdekes területen.

Ma már ott, ahol szegény katonáink annyit szenvedtek és nél-

* Dr. J. Koetschet: *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, Wien u. Leipzig: A. Hartlebens Verlag, 1905.

külöztek, tavasszal és ősszel a turisták ezrei keresik fel e kies vidéket, ahol kényelemmel és teljes személybiztonsággal lehet utazni. A bosznia-hercegovinai kormány gondoskodott arról, hogy a külföldi utasokat meg ne sarcolják a vendéglő-hiénák és hogy lehetőleg a legelhagyatottabb helyen is biztos fedél várja az utast, Visegrádon, a szerb és török határ szomszédságában, dicsekedett előttem a Magyarországból, a megszálláskor bevándorolt vendéglős: „Itt, uram, nagyobb a személyes biztonság, mint Budapesten vagy Bécsben. Felválthat egy ezrest, mutogathatja, hogy ezrese van és nem fogja senki sem bántani. Házam, vendéglőm nyitva áll éjjel-nappal és lopástól, rablástól nem félek”.

Az utazást kitűnő vezérfonalak könnyítik meg s a német kiadványok nagy száma azt mutatja, hogy a német közönség nagy előszeretettel keresi fel e szép vidéket, ahol nemcsak a vidék gyönyörködtet, hanem a változatos népélet és Bosznia és Hercegovina különlegessége: az erős és eredeti mohamedán élet, melyet itt minden eredetiségében tanulmányozni lehet.* Német nyelvtudással be lehet kényelmesen utazni e két országot; de a népélet megismeréséhez szükséges valamely szláv nyelv ismerete is.

Bosznia a vallásháborúk klasszikus földje. Egykor véres csatákat vívtak itt királyaink, hogy kiirtsák a bogumilok szektáját. De teljesen le nem verhették őket és a megalázott bogumilok hívták be a törököt, aki a szép két országot meghódította és hódítása azért volt oly eredményes, mert a bogumilok túlnyomó része elfogadta az izlámot és mai napig is egyike Muhamed legbuzgóbb követőinek.

A benszülött, meghódított lakosság, mihelyt a hódítók vallását elfogadta, úrrá lett; míg a vallásukhoz hű meghódítottak ráják és kmetek, azaz jobbágyok maradtak. Az urak vallása, a mohamedánizmus elvben türelmes. Ibrahim próféta azon mondása: „Akik engemet követnek, az enyimek, kik pedig parancsolataimat meg nem tartják, azok felett ítélkezzék az irgalmas Isten”, a legnagyobb toleranciát hir-

* Magyar nyelven van kitűnő, Boszniát és Hercegovinát ösmertető, munkánk, mely alaposágában és gazdag reflexiókban szinte utolérhetetlen. Asboth Jánostól: *Bosznia és Hercegovina*. Útirajzok és tanulmányok. 2 kötet. Budapest, 1887.

Továbbá német nyelven H. Renner: *Durch Bosnien-Hercegovina kreuz und quer*. Berlin, Dietrich Reimer, 1897. Gazdagon képekkel ellátva.

Horvát nyelven A. Hangi: *Zivot i obicaji Muslimana u Bosni i Hercegovim*, Sarajevo, 1906. (A muzulmánok élete és szokásai Boszniában és Hercegovinában.) Német nyelven is megjelent.

Turista könyvek: Dr. C. A. Neufeld, München. *Illustrierter Führer durch Bosnien und Hercegovina*. Wien. Hartlebens Verlag. Több kiadást ért.

Milena Mrazovič: *Die bosnische Ostbahn*. Wien, Hartlebens Verlag, 1908.

detné. De az elvek és élet között itt is nagy a távolság. A mohamedán fanatizmus sokszor nagy kegyetlenségre ragadtatta el híveit. A keresztények nagy szívóssággal ragaszkodtak hitükhöz és az elnyomatás, kizsákmányolás keserűsége nem egyszer fegyvert adott kezükbe.

Bosznia és Hercegovina lakossága nyelvileg egy nemzet tagja. De a nyelvi egység mellett három egészen elkülönített nemzetrészt áll itt egymással szemben. A hit által állított válaszfalak sokkal élesebbek, mint a nyelvi különbözőség ellentétei. A legerősebb felekezet számszerint a gör. keleti egyház, a lakosság 43%-a, azután jönnek a mohamedánok, a lakosság 35%-a és végre a róm. katolikusok, a lakosság 21,3%-át képezve. Az uralkodó vallás, az urak vallása, volt egészen az okkupációig a mohamedán vallás.

Midőn a megszállás megtörtént, a jobbágy keresztények azt hiték, hogy most már ők lesznek az urak, míg a mohamedánok létük összeomlását sejtették. De mindketten csalódtak. Bosznia és Hercegovina szellemi meghódítója, Kállay, első perctől államférfiúi bölcsességgel látta, hogy itt csak úgy lesz eredményes a megszállás, ha a kormányzó hatalom igazságos lesz minden felekezettel szemben.

A felekezetek közötti ökölharc megszűnt és felváltotta azt a sokkal üdvösebb harc: a verseny, a szellemi küzdelem. Az okkupáció óta minden felekezet erősödött.

A mohamedán vallás sajátságos érintkezését látjuk itt a keresztény kultúrával. Az államhatalom — ki hitte volna ezt II. Ferdinánd és I. Lipót utódainak birodalmában — a legnagyobb jóakarattal viseltetett Mohamed követőivel szemben, támogatta az üdvös reform mozgalmakat, törekedett arra, hogy a vallási alapok kezelése, mely az okkupáció előtt elhanyagolt volt, rendes és tiszta legyen és mozdítsa elő a mohamedán hitélet mélyítését és haladását.

Boszniában utazva kezembe került Osman Nuri Hadsic *Islam i kultura (Izlám és a kultúra. Zagreb, 1894.)* című könyve. Az izlámot védi e műben egy boszniai mohamedán férfiú Nedeljковиč tanárral szemben, ki a szerb matica évkönyvében kicsinylőleg, megvetőleg nyilatkozott az izlámról. Íme érdekes harca a szellemeknek. A polémia igen tisztességes hangú. Igyekszik bebizonyítani, hogy a mohamedán népek elmaradottságának nem oka az izlám, hogy az izlám nem ellensége a kultúrának. Az arabok — az izlám e hű követői — tudományát bámuljuk. A mohamedán népek kultúra ellenességével szemben felhossa, hogy a kultúra a keresztény népek között is sokszor lassan haladt, hogy a vasút és távírda sok helyen egyes elmaradt keresztény falvakban lázadást okozott. Különösen igyekszik a nevezett tanár azon állítását megdönteni, hogy az izlám rabszolgává

aljasítja a nőt, nem gondol a nő lelki kiművelésével. Ezzel szemben felhozza, hogy a bagdadi és spanyol araboknál már voltak felsőbb leányiskolák és líceumok. A többnejűség csak mint ritka kivétel fordul elő a mohamedánoknál és szerinte a keresztény nagyvárosokban nem ritka a többférjűség és többnejűség.

Egy másik könyv — *Muslimansko pitanje u Bosni i Hercegovira* — névtelen szerzőtől (Zagreb, 1902) már nem a kereszténységgel polemizál, hanem saját hitsorsosaihoz fordul, hogy azokat a téves konzervativizmus útjáról eltérítse és meggyőzze, hogy a muzulmán lakosság hanyatlásának okait ne keresse a vallásban, se másban, hanem önmagában. A mohamedán vallás nem ellensége a haladásnak és tanulásnak, hanem a mohamedán vallás elfogult papjai és követői saját hitványságuk takarójául használják az állítólagos hitelveket.

A tudatlan és jellemtelen papok sokat ártnak az izlámnak és aláássák annak tekintélyét úgy a hívekben, mint az idegenekben. Az író erőlyesen küzd hitsorsosainak azon tévnézete ellen, mintha a tanulás és tudás gyengítené a hitet. A hitbeli tudatlanság legnagyobb baj. A ramazán ünnepek alatt idegen papok raja lepi el a mohamedán gyülekezeteket s ezek török nyelven prédikálnak, melyből a bosnyák muzulmán egy szót sem ért.

A világi tudományok megvetése nem pusztán a tudatlanságból ered. Asboth f. i. művében idézi egy bosnyák kádi levelét, melyet az egy angol régiségtudóshoz intézett. Ez a levél egészen új lélek irányra vet világosságot, midőn azt mondja: „Óh híres barátom, öröme az élőknek! A mit kérdezel, káros és haszontalan. Noha minden napjaimat ez országban töltöttem, soha se jutott eszembe megszámlálni a házakat és lakóit. Ami e város múltját illeti, Isten jobban tudja mennyi tévelygésben tántorogtak lakói az izlám világossága előtt. Nekünk azokat ismerni veszélyes volna. Óh bárányom, ne keresd, amihez közöd nincs. Nézd ama csillagot, mely a másik körül forog és amazt, mely hosszú farkát hurcolja, évekig megy, évek múlva tér vissza. Hagyd el fiam, aki teremtette, el is fogja vezetni. Azt monddod tán: „Vonulj vissza, mert én tudósabb vagyok és láttam, amit te nem”. Üdv neked, ha azt hiszed, hogy ezáltal jobb lettél. Amit te láttál, én megvetem. Tudományod csinál-e neked új gyomrot, avagy mindent felkutató szemed látja-e a paradicsomot? Óh bárányom! Ha boldog akarsz lenni, mondd, hogy: „Nincs más Isten, mint Allah” és ne cselekedj gonoszát, ne hogy félj az emberektől és a haláltól. Mert a te órad is el fog érkezni”. — Az orthodox, konzervatív vallásos hívő fél a világi ismerettől. A zsidó orthodox hasszita rabbinak nem szabad másutt világi tudományos műveket tanulmányozni, csak míg az árnyékszéken ül.

A *Muslimansko pitanje* írója elítéli hitsorsosait, hogy külső lényegtelen dolgokra túl nagy súlyt fektetnek. Maradiságukban rossz hittani könyveknek előnyt adnak. A kormány arra törekedett, hogy a muzulmán kezdő vallásos iskolákban, könnyebb és jobb abc-ból tanuljanak a mohamedán gyermekek olvasni, de a maradi hodzsák (papok) rábeszélik a szülőket, hogy ilyen könyveket ne vegyenek. Nagyon rosszalja a szerző, hogy a vallási kérdéseket engedik összekeverni a politikával.

Az ilyen könyv és hang — az okkupáció előtt lehetetlen lett volna — most egy új iránynak jelzője a mohamedánizmus további életében Boszniában és Hercegovinában.

Az állam minden meglévő felekezetet egyenlő elbánásban és támogatásban részesít. Ez volt a főelv, de némi eltérések mégte észlelhetők. A mohamedánok és gör. keletiek a róm. kath. egyház favorizálását látják és gyanítják. A róm. kath. szarajevói érsek, Dr. Stadler bizonyára messzemenő terveket sző lelkében. Két év előtt a törvényes formák betartása nélkül áttértett egy mohamedánt. A mohamedán lakosság felzúdult és követelte a törvénszegő érsek megbüntetését, azzal fenyegetődzve, hogyha a hatóság nem szerez elégtételt, majd csinálnak ők rendet. És a hatóság a törvénszegő érseket 500 koronára büntette, melyet a császári kegyelem nem engedett el. A katonaság és hatóság részt vett a róm. kath. utcai szertartásokban és körmenetekben, a mohamedánok, gör. keletiek és újabban a protestánsok nem igénylik a hatóság és katonaság ilyennemű közreműködését. Az okkupáció óta a róm. katolikusok gyönyörű dómot emeltek a fővárosban, Szarajevóban. A templom szegény és gazdaggal zsúfolásig megtelik. Mária szeplőtlen fogantatása alkalmával ezerekre menő tömeg áhítattal hallgatta a buzgó prédikátor azon fejtegetését, hogy Mária megvolt már a világ teremtése előtt!

A gör. kel. egyház, melynek hívői legtöbben vannak Boszniában és Hercegovinában állami támogatásban részesül. Az egyházi adót az állam közegei szedik be. Ez a felekezet legtöbbet szenvedett a múltban, az 1875-iki hercegovinál felkelésben ők vezettek. Bizonyos vallási összefüggés van közöttük és a Szerbiában és Montenegróban élő szerbek között. Régente élesebb volt az ellentét közöttük és a mohamedánok között, mint a mohamedánok és róm. katolikusok között, különösen míg az utóbbiakat kizárólag a minorita szerzet látta el a lelkiekben. Neheztelnek arra, hogy a kormány forszírozza a latin betűt, holott azelőtt a muzulmánok és róm. katolikusok is Boszniában nagyrészt a ciril betűt használták.* Sajátságos szerepe van a délszlávoknál

* *Bosna i Hercegovina srpska sú zemle po krvi i po jeziku. (Bosnia és Hercegovina szerb föld nyelv és vér szerint)* Mostar 1908. 83. 1. Gravamen-

a betűnek! A betű, a pusztá betű külső alakja nemzeteket és népeket eltagol. A gör. keleti egyház papjai szigorú erkölcsűek és ezt az örökséget a múlt nehéz harcaiból megőrizték ma is. A politikának összekeverése a vallással mély sebeket ejthet a gör. kel. egyház papjainak és híveinek életében. A muzulmánok és gör. keletiek azonnal együtt, lesznek, mielőtt a róm. kath. egyházat favorizálni kezdi az állam-, hatalom. Az áttérések az egyik felekezetből a másikba nem igen. gyakoriak, Az occupatio óta Boszniában és Hercegovinában 209 áttérés volt, mely a következőképpen oszlik meg:

a muzulmánok	49	hívet veszítettek,	37	hívet nyertek.
a szerb orthodoxok	39	„	„	83 „
a katolikusok	109	„	„	73 „
a protestánsok	4	„	„	13 „
az izraeliták	11	„	„	1 „

Más képet nyerünk, ha az egyes felekezetek szaporodási arányát vesszük tekintetbe.

A hitfelekezetek szaporodása születések útján a következő:

muzulmánok	12,06%
szerb orthodoxok	19,33 „
róm. katolikusok	23,28 „
izraeliták	23,44 „
egyéb vallásúak	58,03 „

Az egyes felekezetek kultur hatására némileg következtetni lehet abból, hogy minő sűrűen kerültek összeütközésbe az illető felekezet tagjai a büntető törvénykönyvvel. Az egyes felekezetek büntényszázaléka a következő: muzulmánok 1,48% szerb orthodoxok 1,26% katolikusok 1,23%, izraeliták 2,04%, egyéb 0,38%.

Nagy haladást tett Bosznia és Hercegovina a megszállás óta az iskola, a közoktatás terén.

1878. előtt a legnépesebb gör. kel. felekezetnek csak 56 népiskolája volt és a róm. katolikusoknak 34. Ez iskolákba körülbelül 6000 tanuló járt. Az uralkodó izlámnak akkor 499 alsóbb vallásiskolája (mekteb) és 18 felsőbb iskolája (medresze) volt, mely iskolákban 660 hodzsa tanított 15.948 fiút és 9360 leányt. Ezekben az iskolákban mást, mint a korán nyelvét — az arab nyelvet — nem tanulnak. Két három esztendeig kínlódik a gyermek, míg valamicskét olvasni megtanul, más világi ismeretekkel nem terhelik meg a gyermek agyvelejét. A megszállás óta, kivéve a róm. katolikusokat, minden felekezet emelte népiskola ügyét. A muzulmánoknak

ként hozza fel, hogy a boszniai muzulmánok megtartották a ciril betűt egészen az okkupációig s csak azóta kezdik elhagyogatni.

1907. év végén 940 mektebje volt 35.856 tanulóval és 47 medresze 1766 tanulóval. A kormány kezdeményezésére külön reform mektebeket állítottak, ahol egyszerűsítették az arab nyelv tanulását s ilyen reform mekteb volt 1907. végén 93, összesen 7593 tanítóval. A reform mekteb ellen a konzervatív muzulmán lakosság protestál s agitál a régi rossz tankönyvek mellett, melyeket már a Törökbirodalom területén sem használnak.

A gör. keletiek is több gondot fordítanak iskoláikra most, mint a megszállás előtt, jelenleg 77 felekezeti népiskolájuk van s csak a róm. kath. népiskolák száma fogyott le 30-ra.

Úgy látszik, hogy a róm. katolikusok érdekeiket eléggé biztosítva látják az országos iskolák által.

A megszállás óta serényen állítják fel községi és állami segéllyel az úgynevezett általános népiskolákat, melyeknek száma jelenleg 270. Ez a szám évről-évre emelkedik és ha elegendő lesz az iskola, behozzák Boszniában is a kötelező népoktatást. Ez általános népiskolákban számolnak a nép egyéniségével s ezért a legnagyobb kíméletességgel bánnak el a néplélekkel. Érdekes az a kis történeti tankönyv, melyet az általános iskolákban használnak (*Provijest Bosne i Hercegovine. Za osnovne skole. Sarajevo. Nakladom Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovina. 1908*). Igyekszik éppen a történeti hűség szigorú betartásával a hazaszeretetet a gyermek szívébe csepegtetni. A megszállás okát e rövid sorokban adja: „1875-ben új felkelés támad Boszniában. Három véres év következik tele háborúsággal és mindenféle borzalommal, míg végre elérkezett az 1878-iki év, mikor hazánkra egy új jobb jövő derült, a jó úr alatt, ami legkegyelmesebb császár és királyunk, I. Ferenc József alatt”. A kormány az 1907 — 1908. tanévben 103 analfabéta-tanfolyamot tartott, melyekben 2000 növendék vett részt és 4—6 heti oktatás után megtanult olvasni-írni! Az általános iskolák IV. osztályú népiskolák. Ezen új tanévvel megnyílik a kibővített népiskola, melyben már a növendékek anyanyelvükön kívül németül vagy magyarul tanulhatnak. A kibővített népiskolákat fokozatosan állítják fel először a városokban, azután pedig ott, ahol azokat a lakosság kívánja.

De nemcsak a népiskolaügy, hanem a szakoktatás ügye is szépen halad. 9 kereskedelmi iskola, két kézműves iskola és több ipari tanfolyam van Bosznia-Hercegovina területén. A szerbeknél van bizonyos kereskedői talentum. A muzulmánok szinte utólérhetlenek a műötvös-ipar terén. Szerajevóban a műötvös-iparnak külön szakiskolája van, ahol bámulatos kitartással, türelemmel és ügyességgel dolgoznak a tanoncok és mesterek.

Az országos kormány három főgimnáziumot, egy főreáliskolát és egy alreáliskolát tart fenn. A három főgimnáziumba összesen 908 növendék jár, ezek között 154 muzulmán, legkisebb aránya ez a tanulóknak a felekezet népességéhez képest. A „*Muslimansko pitanje*” szerzője arra buzdítja hitsorsosait, hogy adják gyermekeiket a felsőbb iskolákba, így aztán egyre több lesz a benszülött és muzulmán hivatalnok. Nagy költséggel és fényes berendezéssel építette fel a kormány Szarajevó egyik legszebb pontján a seriát bírói iskolát. Példányszerű ez iskola berendezése, könyvtára. De még mindig nem túl sok a hallgatója. A konzervatív muzulmán lakosság eleintén nagy ellenszenvvel fogadta és növendékeit „pópáknak” csúfolta. Az iskolák hatása látható már ma is az országban. Minden nagyobb városban több könyvkereskedés és lap van. A sajtószabadság ma még nem nagy. De tudományos, elvi jelentőségű dolgokat bárki szabadon fejtegethet. Irodalmi élet úgyszólván csak a megszállás után kezd fejlődni. Legnehezebben mozdult meg a muzulmán szellem; de ez is megmozdult. Mehmed-bég Kapetanovič Ljubusak összegyűjtötte a bosznia-hercegovinai közmondásokat és szólamokat és kiadta „*Narodno Blago*” (*Nemzeti kincs*. Szarajevó, 1888.) elnevezés alatt. Szarajevóban Basagies muzulmán könyvkiadó egész sorozatát a népies iratoknak adja ki a muzulmán ifjúság és nép számára. A szerb irodalom majdnem minden termékét meg lehet kapni a boszniai könyvkereskedésekben. A kisebb városokban is van könyvkereskedés, ha még oly kezdetleges is. Az 1600 lelket számláló Visegrádban is találtam könyvkereskedést, amelyben majdnem kizárólag csupa szerb könyv volt. A megszállás előtt kevés német könyv lehetett ezen területeken. Ma már minden nagyobb városban gazdag német könyvkereskedés van. A sok katonatiszt, német hivatalnok és utazó német kultúrát vitt e vidékre. A benszülöttek közül is sokan tudnak németül. A mostari Narenta-szálloda kapusa benszülött muzulmán, teljesen helyesen beszél németül, pedig hazájának határait sohasem lépte át. De azért a politikai túlzók hiába hozzák fel a germanizálás vádját, mert ha Bosznia és Hercegovinában sokan is tudnak németül, e két tartomány aligha lesz valaha is német!

A megszálláskor a jobbágyság nagy reményeket táplált, a teljes és azonnali felszabadítást várva. A jobbágyviszony nem is volt oly terhes, mint más kultúrállamokban. A jobbágyot földjéről ura el nem űzhette. A jobbágyok, többnyire keresztények lévén, a félhold uralma alatt nem voltak kötelesek katonai szolgálatot teljesíteni. A jobbágyság a megszállás után sem szűnt meg; de a kmet megválthatta telkét és szabad paraszttá lehetett. A megváltás lassan haladt és csak 10 év

óta mutat erősebben emelkedő irányzatot. 1879-től 1907 végéig 23.477 kmet-telket váltottak meg 16,688.339 korona értékben. A jobbágyszolgálatot elvesztett és pénzhez jutott török uraságok közül sokan hamar elpusztultak.

Bosznia és Hercegovina túlnyomóan parasztság s ezért a megszállás után a kormányzat főfigyelmét a földművelés emelésére fordította. Négy mezőgazdasági állomás van, ahol mintagazdaságot üznek s e mintagazdaság földműves iskolával van egybe kötve, melyet a benszülött gazdák fiai látogatnak, kik aztán az ott nyert ismeretet és ügyességet saját gazdaságukban értékesítik. A nagy konzervativizmus mellett megvan a bosnyák parasztban is a tanulási vágy. Vasárnapon tartani szokott gazdasági tanfolyamon az elmúlt évben is 33.231 ismétlő tanuló és 28.918 idősebb gazda vett részt. Az iskolák mellett már a múlt évben 60 helyen volt gazdasági gyakorló föld. A gyümölcsfák ültetése, okszerű kezelésére külön iskolákban képezik ki a bosnyák és hercegovinai ifjúságot. Sok gondot fordítanak az állatnemesítésre és talajjavításra.

Ekéket és más gazdasági eszközöket hiteleznek a lakosságnak s így talán majd csak sikerül kiszorítani teljesen a primitív faekéket. Sikerral terjed a répatermesztés. Kísérleteznek a lentermesztéssel.

Gazdasági szövetkezetek létesülnek a föld belterjes művelésére és a föld hozamának értékesítésére.

A földművelés emelkedik, de emellett már ma is szép teher nyomja a földet. A bosnyák-hercegovinai földeken 1906. végén 86,303.972 korona adósságteher volt bekebelezve. A modern úton van tehát már a bosnyák föld is!

Óriási erdőségek, gazdag talaj van itt sok felé és egy haladó munkásnép csodakertté alakítaná át ez országot.

Eleintén — mert e két ország területe nem igen sűrű — igyekeztek idegen német telepéseket is elhelyezni, kik az általuk művelt területen valóban új világot teremtettek. De sokan ezek közül elkíváncoznak a teljesen idegen környezetből. A telepek hatása magára a környezetre nem nagy, mivel úgy látszik túl nagy az ellentét.

1905. óta idegeneket nem telepítettek Boszniában és Hercegovinában; de belföldieket minden évben telepítenek a megművelésre alkalmas kincstári erdőterületeken s itt tekintettel vannak a szegénységre és arravalóságra. 1907-ben 568család közöttl 463,30 hektárt osztottak ki.

A kivándorlás útjára eleintén kizárólag a muzulmánok léptek s különösen erős volt ezen muzulmán kivándorlási áramlat a megszállás első éveiben. A muzulmánok Törökország felé vették útjokat. Ma már kevesek közülök Amerikába vándorolnak. 1907-ben 983-an vándoroltak ki s ezek közül 765 Törökországba s 141 Szerbiába.

Bosznia és Hercegovina főkiviteli cikke a fa és faszén. Óriási érett erdei vannak és az egyre bővülő vasúthálózat okozza a kivitel emelkedését. A kivitt faneműek értéke 1903-ban 18,888.717 koronát, 1906-ban pedig már 28,109.340 koronát tett ki.

Az ipar s különösen a gyáripár fejlesztésére meg van minden előfeltétel: sok szén, érc és vízi erő. Az állam maga is gyártelepeket? tart fenn.

A hitel szervei a bankok és hitelszövetkezetek, aminek a meg-; szállás előtt híre sem volt, a fejlődés útján vannak. A népet szoktatják a takarékosásra.

A közigazgatás ma még teljesen abszolutisztikus. Törvényeket léptetnek életbe rendeleti úton s igyekeznek azokat megtartani és végrehajtani. A hivatalnokok legnagyobb része külföldi, de lassan tért hódítanak a benszülött hivatalnokok is.

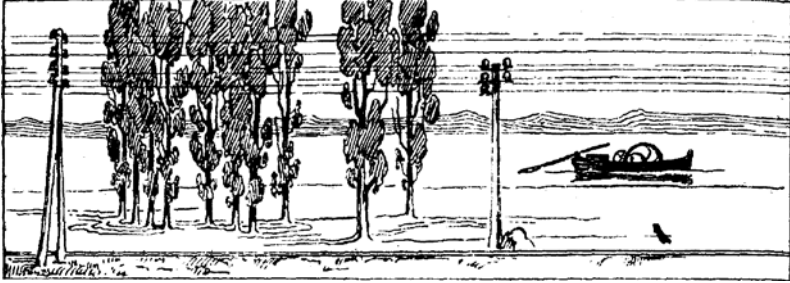
Az alkotmány és önkormányzat képezi a lelkek fővágát. Lehet, hogy kapnak valami alkotmányfélét és visszagondolnak majd az abszolút korszakra, mely sok jót alkotott e két országban a kultúra és nép-jólét terén. A meghamisított alkotmánynál mindig többet ér a tisztességes és törvényt megtartó abszolutizmus, mert ott legalább kilátás van egyszer a tisztességes alkotmányra, míg az alkotmányos torz formákon és az azok nyomában járó tévnézeteken szinte a lehetetlenséggel határos változtatni.

Bosznia és Hercegovina értékes két ország. Vajha az új állapot, melybe került ismét áldással lenne népére, annak boldogulására és előmenetelére.

Harminc év óta békében élt e nép. A békének szinte hihetetlen hosszú tartama ez Bosznia és Hercegovina területén, ahol folytonos lázadások és felkelések sűrűn vérrel áztatták a földet. A hosszú béke alatt oly fejlődést látunk, amely szinte hihetetlen.

Lehetséges-e itt a jövőben felkelés és lázadás, amikor vasút szeli át keresztül-kasul az országot és távíróvonal van a legtávolabb eső pontra s erős csendőrzáratok felkeresik a legelrejtettebb helyet is? Azt mondják, hogy nincs Európában ország, mely alkalmasabb lenne guerillaharcra, mint épen Bosznia és Hercegovina. A déli vidéken más nézetek vannak a háborúról. Montenegróban utazva hallottam, hogy egyesek panaszkodnak, hogy már rég nem volt háború s midőn azt kérdeztem, hogy ugyan mire jó a háború, azt felelték: „Ha nincs háború, alszik a pénz, de ha háború van felébred és előbújik s van nálunk is pénz”. A harc ott kedvtelés. Ez a nézet könnyen áthalad egyik völgyről a másikra s nem állja útját az országhatár sem.

Szeberényi Lajos Zs.

Kortörténeti jegyzetek.

Thalia rediviva. — *A Latkóczy eset.* — *A mi zsidóink.* — *Orosz és magyar szabadság.* — *A magyar Wahrmond-ügy.*

Thalia rediviva! Elég volt ennyit is leírni itt és mindegyikünk tudja rögtön, hogy mi történt: az, hogy van megint színház, ahová az olvasni tudó is elmehet, anélkül, hogy minden szónál bosszankodna az emberek anintelligenciáján és átkozná azt a könnyelmű pillanatot, amikor rászánta magát, hogy egy érdekes drámát (ugyan hányszor játszanak ilyet színházaink?) ne otthon olvasson el, egyedül, de pesti rendezőktől, pesti színészektől nézze végig. Ez a *Thalia*: a mi irodalmunk ami meglátásaink értelmében eljátszva. Valamikor talán úgy látszott, hogy a *Thalia* jelentősége irodalmi volt: rájönni arra, hogy él és írt Ibsen, Hauptmann, Strindberg, D'Annunzio és még egy pár író. Akkor elképzelhetőnek látszott, hogy lehet majd pótolni a *Thália*-t. Végre is ezeknek az embereknek nagy volta közhely ma már, el fog jönni, el kell, hogy jöjjön az ő idejük még minálunk is, majd játszani fogják mások, ha nincsen már a *Thalia*. De betöltötte rendeltetését: felszínre hozott egy csomó jó színészt és rákényszerített a színházakra egy pár nagy írót. Ezt lehetett talán hinni egy ideig — voltak, akiknek érdekükben is állott ezt hinni és — főleg — mondani. Tudjuk, hogy nem igaz. Ami színházaink új irodalma ma is csak Brieux és Bernstein, Capus és Rostand, és ha nagy-merészen észreveszik a nagy germán drámát is, akkor Sudermann-t ássák ki zseniális biztonságú irodalomhoz nemértéssel. De nem kell panaszkodni: jobb, ha nem játszák. Nem tudja, nem akarja ott senki azt játszani, ami a drámákban fontos; mindenki a maga kis „nyílt tapsa” érdekében szerepel csak és a rendezők legfőbb gondja — ha jól megy (egyetlen igazi rendezőnknek ezerféle módon vannak kezei lekötve), hogy csinos díszletek legyenek, legtöbbször csak az, hogy a fölkelések és leülések, bejövések és kimenések körül zavar ne legyen; de feltűnő, hogy ez is mennyivel jobban sikerül francia darabokban,

ahol kész rendező-példányt kapnak Párizsból. A *Thalia* ezekkel szemben — a mi szemünkben — győztes marad akkor is, ha rosszabbak a színészei. Ez az egyetlen hely nálunk, ahol ha rendezésről beszélünk, az nem szerkesztőségi sablon, amit már a szedők is könyv nélkül tudnak a kritika elolvasása nélkül, hanem, ahol csakugyan tudják, hogy miért játszanak, mit játszanak és egy darabot játszik valamennyi színész, és azt intelligens és a végsőig következetes energiával viszi keresztül. A *Thalia* az egyetlen hely Pesten, ahol elképzelhető, hogy gondolkodó ember számára egy darab előadása többet jelent sen mint az elolvasása és semmi körülmények közt sem kevesebbet. Ibsen *Kísértetek*-jeivel nyílt meg az új szezon és ha színészileg nem is ért el egy pár örökre emlékezetes régi előadást (Vadkacsa, Mária Magdolna, Holt város), hozott egy pár új és erős színészt, egy új — talán legelsőrangú — rendezőt és egy szép és komoly előadást, amelyben sem pathológia produkciókká nem fajult, sem heroína kitérésekbe nem vezett ez a gyönyörű dráma, hanem azt éreztük lenyűgöző erővel, amit ez a dráma nekünk ma jelent: az új sors-tragédiát, mindennek hiábavalóságáról, minden megismerés szükségképeni elkéséséről, az emberek örök idegenségéről egymással szemben. Hacsak megbírja tartani a *Thalia* ezt a nívót — és sok a kilátás, hogy messze meghaladja — akkor is fontos és nélkülözhetlen, ami számunkra. És — hogy a legfontosabbal fejezzük be — ezek az előadások munkáselőadások. A pesti munkásságnak módjában fog állni minimális helyárok mellett az európai drámairodalom legjavát megismerni, olyan előadásban, amikből csakugyan a lényegét lehet megismerni. Ez olyan eredmény, miáltal — ha fenn lehet tartani a *Thália*-t — minden európai metropolist megelőztünk. (L. Gy.)

Valamely régi magyar jogász írt egy híres könyvet ezen a címen: *Centuriae dubietatum* (a kételyek százai). Ilyen száz kételyt ébreszt bennünk az a mód is, ahogy kormányzatunk a Latkóczy ügyet lefolytatta és elintézte. Ez az eset világosan mutatja, hogy minden papiros-törvény dacára igazságszolgáltatásunk és közigazgatásunk teljesen balkáni színvonalon áll.

Mi is a tényállás? A közigazgatási bíróság másodelnöke, a főrendiház és ami ezzel egyértelmű, a kaszinó tagja, valóságos belső titkos tanácsos, nagy összegű pénzeket fogadott el, hogy a minisztériumokban kijárjon bizonyos nehezen kijárható kedvezményeket, engedélyeket. Hogy bírói működéséért is fogadott-e el díjazást, erre majd később fogunk visszatérni. Mennyit érnek a személyes szabadság garanciái és a bűnvádi perrendtartás európai szellemű intézkedései, mikor szocialistákról van szó, azt megmutatták a legutolsó választójogi tüntetés alkalmával letartóztatott munkásokon elkövetett kegyetlenségek. Most pedig bemutatta a rendőrség és kormány, mint alkalmazza a szabályokat, mikor egy kegyelmes úrról van szó. Egyben hasonlított az utóbbi eset az előzőhöz; hogy itt is bírói végzés és írásbeli parancs nélkül tartottak házkutatásokat. Az igaz, hogy nem Latkóczynál, hanem a polgári származású gyanúsítottaknál. Ha nem

a személyes szabadság megsértéséről volna szó, mosolyt keltene ez a kedélyes otthonosság, mellyel a rendőrség a bűnvádi perrendtartás nehézkes szabályain túlteszi magát. A kormány kinyilatkoztatta, hogy a Latkóczy büntetendő cselekményt nem követett el, mert fogadott el ugyan pénzt közbenjárás címén, de senkit meg nem vesztegetett, sőt az illető ügyekben a minisztériumokban egyáltalában senkinél nem járt közbe, a pénzt pedig, ha az óhajtott eredmény nem következett be, az érdekelteknek egyszerűen visszaadta. A kormány állítása szerint tehát bűncselekmény nem forgott fenn. Hát akkor hogyan lehetséges, oly ügyben, amely nem bűncselekmény, házkutatásokat rendezni? Hogy lehetséges, hogy ily ügyben a rendőrség a nyomozást kiterjeszti egy az immunitás védelme alatt álló főrendiházi tagra? A félhivatalos azzal védekezik, hogy itt tettenkapás forgott fenn és ilyenkor a mentelmi jog figyelmen kívül hagyható. De ha nem forog fenn bűncselekmény, akkor hogy lehet tettenkapásról szó? Nekünk az a nézetünk, hogy éppen a kormány kijelentése értelmében a csalás büntette megállapítható. Latkóczy pénzt fogadott el közbenjárásért, közben azonban nem járt. Ha nem sikerült a dolog, a pénzt visszaadta, de ha sikerült, akkor a pénzt és pedig igen nagy összeget megtartott magának, azon hitet keltve az érdekeltekben, hogy a kedvező eredmény az ő közbenjárásának a következménye. Ő tehát ravasz fondorlattal tévedésbe ejtette az érdekelteket, pénzt fogadva közbenjárásáért oly ügyekben, melyekben a füle botját sem mozgatta meg. Tehát vagy hazug a hivatalos kijelentés, ha pedig igaz, úgy megvan a bűncselekmény és ha megvan, milyen alapon lehetett a nyomozást abbahagyni? A rendőrség a bűnvádi perrendtartás szerint az ügyeket, melyek már nála befejeződtek a vizsgálóbíróhoz, vagy ügyészhez tartozik átküldeni. Miért ment most ez az ügy a belügyminisztériumba? Ha Latkóczy ott közben nem járt, akkor mi köze a belügyminisztériumnak a közigazgatási bíróság alelnökének ügyeihez? Azt minden gyerek tudja, hogy a dolognak nem volt ily platonikus íze. Patika jogot szerelemből nem adnak ma már senkinek. Sőt ma már az sem elegendő, ha egy kegyelmes úr megjelenik a láthatáron és nyájasan protegál valakit. Az kétségtelen, hogy ha Latkóczy kijárt valamit, másoknak is juttatott a tiszteletdíjből. Ilyen körülmények között, mikor a föltevés és gyanú oly közelfekvő, nem lehet az ügyet egyszerűen beszüntetni s a belügyminisztérium aktái közé becsempészni. Az is jogos kétely, amit egyik napilap vetett fel, mily alapon utalványozta a belügyminisztérium a 60.000 koronát, mellyel Latkóczyt törbecsálták. A költségvetési törvény melyik fejezetére és pontjára támaszkodott ez az utalványozás? Értesítve lett erről a számvevőszék és ha igen, hogy volt a pénz rendeltetése megjelölve? Hátha Latkóczy nem akarta volna a pénzt visszaadni? Hátha a közbenjáró megszökött volna a pénzzel? Hogy könyvelik el a visszakapott pénzt? Hogy értesítik erről az állami számvevőséget? Szóval mindezen kéte-lyeket a következő dilemmába lehet összefoglalni: vagy nem forgott fenn bűncselekmény és akkor a rendőrségnek és a belügyminiszternek ezen ügyben követett eljárása törvénytelen, erőszakosság és az állam pénzével való visszaélés. Vagy pedig van bűncselekmény és

akkor miért áll meg az egész apparátus a Latkóczy lemondásának elfogadásánál? Miért nem folyik tovább az eljárás a törvény szabályai szerint? Addig, míg arról van szó, hogy egy, a régi korszak maradványaképpen ittragadt embert leleplezzenek, pozitív irányban megszegik a törvény rendelkezéseit. Mikor a bűnbak meg van és attól kell félniök, hogy a botrány hullámai őket is elöntik, negatív téren követik el a törvénytöréseket, és hallgatással ütik agyon az egész dolgot. Hogy a magyar közélet képe teljes legyen, megjelenik a hivatalos orvosi bizonyítvány is, amely a kegyelmes urat bolondnak deklarálja. Hogy is ne lenne az bolond Magyarországon, aki ily magas állásban lévén, rajta engedi magát csípni!

Bármi sötét képet vet is a Latkóczy-ügy egész legfolyása a rendőrség és a belügyminisztérium ténykedéseire, ezt könnyen elviselhetnők, ha nem állana előttünk az a szörnyű perspektíva, melyet az ügy kipattanása megnyitott. Magyarország egyik legfőbb bíróságának másodelnöki székében oly ember ült, aki pénzért minden tisztességtelen szolgálatra kapható volt. Már most könnyű elképzelni, hogy mily lábon állott a jobbiztonság, mily védelemben részesült a felek és az állam érdeke annál a bíróságnál, melynek ítélezéseit Latkóczy Imre vezette. Aki ismeri a tanácselnök befolyását, tudja, mit jelent az, ha a tanácselnököt megvesztegetik. A közigazgatási bíróságot úgy alkották meg, mint egyik legnagyobb alkotmánygaranciát. Micsoda biztosítékot szolgálhat egy olyan bíróság, amelynek vezetése ily ember kezében volt? Épen egyidejűleg jelent meg a bírói egyesület elnökének felhívása, mely arról panaszkodik, hogy a jelenlegi előléptetési rendszer mellett a bíró nem független a kormánytól. Megvesztegethető és a kormánytól függő bírák: ez a valóság képe, de azért tankönyveink még mindig büszkén hivatkoznak, mint legfőbb alkotmány biztosítékra, a bíróság függetlenségére.

Jellemző és komikus az a felbuzdulás, mellyel a kormány lapjai az esetet kihasználják, úgy tüntetvén fel a dolgot, hogy itt az új rendszer purifikáló ereje ül diadalmat a szabadelvű korszakból ittmaradt korrupció sárkányán. Hogy Latkóczy épen abban a minisztériumban aratta legnagyobb babérait, melyben a legnagyobb purifikátoré a vezérszerep, az nekik mindegy. Hogy a vizsgálat ily balkáni módon indult meg és mikor nagyobb hullámokat kezdett vetni, a belügyminisztérium házi ügyévé degradálódott le, az nekik szintén mindegy. Hogy a legfőbb hivatali állásokban ma is néhány tucat Latkóczy ül, az is mellékes. Latkóczyról már évek óta keringtek hírek, hogy közbenjár, megvesztegethető, de ha egy évvel ezelőtt merte volna róla valaki megírni, úgy nem szabadul három havi fogházon alul. Latkóczy emelt tővel és a megbántott önérzet méltóságával jelent volna meg az esküdtek előtt. Zsitvay excellenciádnak címezte és székét rakott volna alája, hogy a kihallgatás alatt ki ne fáradjon, a koalíciós sajtó pedig kényszer rendszabályokat követelt volna a darabontok és a sajtószabadság elfajulása ellen, mely a legönzetlenebb férfi szintiszta becsületét sem kíméli, épenúgy, mint a Polónyi-perben. Ma is nagyszámú magasallású ember van, akiről a köztudatba átment, hogy megvesztegethetők és pénzért mindenre kaphatók. De megírni nem írhatja meg senki,

pedig nagyon könnyen meglehet, hogy néhány év, sőt néhány hónap múlva már kiszolgáltatják őket bűnbakul a közvéleménynek azok, akik egy ember feláldozásával akarják saját magukat megmenteni.

A fenti sorok már ki voltak szedve, midőn eldőrdült a revolverlövés, mely az ügyet a kaszinói becsület szabályai szerint elintézte. Az az ember, aki büszkén járt-kelt a világban, míg csak a beavatottak tudták, honnan szerzi jövedelmét, elviselhetlennek találta az életet, mihelyt a kaszinó körén kívül állók is tudomást szereztek esetéről. Halála után kiderült róla, hogy vallásos, sőt bigott volt, padlócsókokat ígért, ha közbenjárásai sikerülnek és Szent Antallal osztozott a provízió. Íme a vallási buzgóság felemelő ereje! Sem attól nem tudta vissza tartani Latkóczyt, hogy a tisztesség útjáról le ne térjen, sem pedig erőt nem adott neki ahhoz, hogy bukását elviselje! (Sz. P.)

Abban a nagy harcban, melyet a magyar demokrácia az általános választójogért vív, igen feltűnő a zsidóság szerepe. Azt lehet mondani, hogy a zsidóságnak az a része, mely oly nagy politikai és gazdasági hatalmat képvisel, vagy közömbösen félre áll vagy nyíltan a demokratikus reform ellen dolgozik. Tudvalevő, hogy a magyar sajtó nagyobb fele zsidó kézen van. Ez újságok sorában vannak máról-holnapra élő, tisztán zsarolásokból és politikai korrupcióból tengődő orgánumok. Ezek magatartása tehát érthető. Egyszerűen megvették őket, hogy hallgassanak. De ép a zsidó, ú. n. liberális — és főleg a németnyelvű — lapok sorában vannak kitűnően megalapozott vállalatok is, óriási olvasóközönséggel, rengeteg hirdetési jövedelemmel, amelyeknek kormánykegyekre nincs szükségük. És ezek is a magyar demokrácia megszületése ellen és az oligarchia mellett dolgoznak. Pedig a publikumuk — bármily tudatlan, elmaradt és nem törődő legyen is az — jórészt a zsidó kispolgárság amaz ezreiből kerül ki, kik — legalább is — ösztönszerűen érzik a feudalizmus és a klerikalizmus nyomását. Mily könnyű feladat volna ezeket a született demokratákat valódi osztályhelyzetük felől felvilágosítani s csatasorba állítani a velük szolidáris érdekek mellé: a proletariátus és a parasztság érdekei mellé. A zsidó laptulajdonosok és szerkesztők ép az ellenkező taktikát követik: a ghetto ivadékaival együtt harcolnak a rablólovagok ivadékaival. Furcsa és érthetetlen állapot, mely azonban nem *quantité négligeable* a modern magyar történelemben. Minthogy pedig ezt a jelenséget — legalább egy részében — nem lehet sem gazdasági, sem politikai függőségből megmagyarázni: ez nyilvánvalóan az irracionális lekötöttség ama birodalmába tartozik, melyet prestigének nevezünk. A zsidó bankárok és udvari tanácsosok boldogok, ha mentül antiszemitább hírű képviselők járnak el az estélyeikre és a zsidó szerkesztők politikai taktikájába komoly motívumként nehezedik a „Duci gróf” barátságos kézfogása avagy elutasító fejmozdulata. A sárgafoltosak leszármazóiban még ma is él az ősi félelem és alázatosság a hűbérurak leszármazóival szemben. Ezért oly nagy csapás a demokrácia

szempontjából, hogy modern értelemben vett burzsoáziánk nagyobb része zsidó eredetű. És ha a zsidók szokatlanul nagy száma Magyarországon tényleg kovász is vagyontalan rétegeiknek forradalmibb szelleménél fogva: ezt a hatást paralizálja a másik körülmény, hogy a vagyona és politikai befolyásra szertett részében nem tud kifejlődni az a polgári önérték, mely a nyugati demokráciákat megteremtette.

Egy kiváló gentry alispán mondotta a zsidókról: Nekik több eszük van, de mi jobban tudunk parancsolni!

Azt is mondhatta volna: Nekik több pénzük van, de mi inkább tudunk urak lenni.

Mindez pedig azért van így, mert a zsidó szerkesztő életében nagy reális érték az a tudat és az a remény, hogy olykor egy-egy negyedórát tölthet el „Duci gróf” dolgozószobájában s erről felesége zsúrján is eldicsekedhetik.

A plurális választójog ellen tüntetett nemrégiben a munkásság az ország fővárosában. Olajágakat a tüntetők nem lengettek, de főispánokat vagy vármegyei hajdúkat sem vertek félholtra. Történt-e támadás a tömeg részéről, nem kutatom. A rendőrség vágott, lőtt és előállított. Az ilyesmi már át sem lépi a budapesti polgár tudatának küszöbét. De történtek ez alkalommal olyan dolgok is, amelyek talán szép, pogrommentes napokban még Kisenev oroszaira is nyugtalanítólag hatnának.

Egy letartóztatott asztalossegéd így beszéli el sorsát: „A kapitányság kapuja előtt már éhesen várt ránk 10—12 detektív s alig értünk az udvarra, rám vetették magukat, ütöttek, pofoztak, még a hivatali szolgák s a tiszték is. Egyik a másikhöz pofozott, a földre löktek, megrugdostak, dzsiu-dzsicuval kínoztak. Az udvarról a hajamnál fogva cipeltek az őrszobába, odacsaptak a kályhához, én a földre buktam, a rendőrök bikacsekkkel és gummibottal vertek és így verték be a fejemet is . . . Amint a rendőrök a posztról vagy a tüntetésről visszajöttek, rögtön szaladtak fel hozzánk, hogy lássanak és üthessenek bennünket.” A sérülésekről orvosi láttelelet tanúskodik. Egy elfogott vasesztergályos többek között a következőket mondja: » . . . így jutottam az őrszobáig . . . Láttam, amint több embert a hajánál fogva ráncigáltak, a fülénél fölemeltek . . . Az udvaron majdnem 100 rendőr között ment el az ember, akik mind ütötték az arra menőket. . . Egy asztalossegéd vallomásának előzménye: „. . . Átcipeltek három szobán s egy rejtekajtó mellett pofoztak, hajamnál fogva a falhoz csapdostak, megrugdostak, így akartak vallomást kicsikarni belőlem . . . Nem tudtam a kínzásokat tovább elszenvetni s társaim ellen vallottam . . .” Egy letartóztatott üvegcsiszoló előadása:

»A rendőrök levették a számaikat. Majd rám estek és bikacsekkkel, karddal, ököllel ütöttek, vertek. Mialatt egy páran karddal ütöttek hátulról, egy másik a kardja hegyét tartotta elébem, hogy ne mozogjak . . .” Ezekhez hasonló vallomások orvosi látteletekkel megerősítve, nagy számban találhatóak abban a kis füzetben, amely *Kozákuralom Budapesten* címen jelent meg a Népszava könyv-

kereskedésének kiadásában. Ezeket a tényeket a rendőri sajtóiroda nem cáfolta meg, a röpirat ellen, mely hivatalos hatalommal való visszaéléssel vádolja a rendőrséget, sajtópert nem indított a magyar kir. ügyészség, bár máskor inkriminál ilyen kitételeket: „Az ország lakossága két részre oszlik, vagyonosokra és vagyontalanokra.” Semmi cáfolat, semmi per s ami a legmeglepőbb ezek után, a polgári sajtó nagy részében ezekről az eseményekről semmi megemlékezés, ezek nyomán semmi felháborodás.

Az osztályelfogultság egyedül nem lehet ennek a szégyenletes hallgatásnak a magyarázata. Kétségtelen, hogy más lett volna a krónikák hangja, ha a rendőri bikacsekekkel véletlenül néhány polgári járóelő is érintkezésbe jutott volna. De tüntető munkásoknak rendőri vesszőfuttatása is minden bizonnyal lázba ejtette volna Páris vagy London polgárságának egy jelentős részét. Ha nem ösztökélte volna a józan megfontolás, ma nékem, holnap néked, ha nem ingerelte volna a rendőri hatalom szertelen megnövekedésétől való félelem, akkor felháborította volna a kínzás látványának szokatlansága, amely még az állatok kínzásának a nézését is sokak előtt tűrhetetlenné teszi. A magyar közvélemény ellenben edzett, ilyen izgalmak nem igen hozzák ki a sodrából. Ahol alig vált ki megütődést, midőn egy csomó bűnperben napfényre jut a csendőrségnek, vagy a rendőrségnek kínzó vallatása, ahol mindennapos a vallomások visszavonása abból az okból, mert kínzással csikartattak ki, ahol rendes dolog a kellemetlen emberek eltoloncolása s a gyűlések és egyesületek feloszlatása, ahol a legkisebb csődülés a fegyveres csendőrség életét veszélyezteti s ezért sortűzzel kergetik szét, ahol az emberi munkának és az emberi életnek értéke oly csekély: ott lehet nyugodtan, mintegy a páholyból végignézni, amint rendőrök letartóztatott tüntetők kínzásában gyönyörködnek. A polgárság itt még nem szokott annyira az emberi jogok tiszteletbentartásához, hogy a megsértésüket fájdalmasan érezné és a dzsentrivel kötött alkuja következtében nem vágyódik annyira utánuk, hogy megvalósításukért komolyan küzdene.

Csak az állandó jogtalanság megszokottsága és felháborodást tompító hatása magyarázhatja, hogy maga a munkásság is megelégedett békés protestálással. Ahol a munkásság a hatóságok részéről a személyes szabadság és testi épség tiszteletét csak egy kis mértékben is megszokta, ott a tömeg felháborodásának a tömegkínzások miatt való elementáris erejű kitörését nem lehetett volna a vezetők mérséklésének sem visszatartania. Ha ez a Szajna partján történt volna, nem tinta, hanem vér folyt volna.

S bármily különösnek is tessenek is, az ellenhatás elmaradása deríti fel legjobban a rendőri brutalitások okait. A rendőrség emberanyaga kétségtelenül hajlamos a brutális viselkedésre. Kiszolgált altisztekből alakul a legénység. Ezek nem tagjai az emberi jogok ligájának. Nagy-részt volt katonatisztek s a vidéki magyar közigazgatás iskoláját járt hivatalnokok a vezetők. De a katona és hivatalnok épúgy tud nyájas és udvarias, sőt alázatos lenni, mint durva és embertelen. Ott, ahol a durvaság és embertelenség nem vált ki különös emóciókat, nem találkozik különös ellenállással, ott érvényesítik az ő kis hatalmukat, sza-

bad folyást engednek az ő miniatűr cézáromániájuknak. A rendőrség viselkedéséért a magyar közönség, a magyar közvélemény felelős elsősorban.

Nehéz kérdés, mi lesz a magyarországi polgárság mindinkább antidemokratikusabbá való magatartásának az eredménye. A kozákuralmat méltató röpirat úgy látja a jövő képét, hogy a bürokrácia, a nagybirtok és a papság letöri teljesen a jórészt zsidó vezetés alatt álló hazafias polgárságot. Lesz még idő szerinte, amikor:

„A külföld lapjai hatósági patronánca alatt álló magyar kisenevekről fognak hírt adni és magyar Bertalan-éjektől, magyar progromoktól lesz hangos az éjjeli város. Akkor majd másképp szólnak a munkássághoz a Szerényi-Sterne, a Földes-Weiszok, a Légrády-Pollákok! Akkor majd nem nyomtatják le az úgy nevezett liberális lapok: a *Pester Lloyd*, a *Pester Journal* a rendőrségi kommunikéké „Tarcai-Trebitscheit” és „Faragó-Fürstjeit”. Akkor Gajári (Bettelheim) Ödön, Surányi (Schwarz) József, Sümegi (Kohn) Vilmos és Béla Henrik, kit Chajem Nute Bernsteinnak hívtak egykoron, mielőtt gróf Andrássy bizalmasa és a *Budapesti Hírlap* vezércikkírója lett és a sajtó többi nagyhatalmasai nem hallgatják talán oly egykedvűen a „büdös zsidót”, még ha szocialistáknak szól is. És akadnak talán Rákosi-Kremsierek, Ballagi-Blochok, Turi-Tillmannok és egyéb ősmagyarok, akik észreveszik, hogy azoknak a hazátlan bitangoknak és „külföldi izgatónak” vére, amely az utcákon és a főkapitányság szobáiban folyt, van olyan jó magyar vér, mint az övék.”

Vajon? Struve, a kelet polgárságának alapos ösmerője mondja egy írásában, hogy mentül keletebbre megyünk, annál gyávább, gerinctelenebb a polgárság. Nagyon nehéz az elnyomás olyan fajtáját kitálatni, melyhez hazánk polgársága ne alkalmazkodnék. Talán az inkvizíciót is vissza lehetne itt állítani, ha kineveznének néhány zsidó inkvizítort s a kínzókamrák felszerelésének zsidók lennének szubvencionált szállítói. A megalkuvásnak, az ellenforradalomnak korában ki gondol komoly pláne forradalmi ellenállásra. A röpirat így elmélkedik:

Volt idő — igaz, hatvan év előtt volt s Magyarország a „kultúrában” hatvan évvel hátrább volt — volt idő, amikor másképp beszéltek az urak. Amikor nem volt bűn a vérengzés kezdeményezése. Amikor így dalolt a forradalom koszorús költője:

„Lamberg szívében kés, Latur nyakán kötél”. . . i .

Ma Latour testi épségét bizony veszély nem fenyegetné. Ha élne, valószínűleg a függetlenségi körben intézne szelíd forradalmárokhoz geográfiai kérdéseket. S ha így szerepet cserélnének a forradalom ellenségei, vajjon ki csodálkozik azon, hogy a forradalmárok utódai a jogokért küzdő nép ellen a bresciai hiéna fegyvertárából kölcsönöznek fegyvereket. (R. Z.)

Zoványi Jenő sárospataki tanárt egyházi felsőbbse állásától felfüggesztette s ellene fegyelmi vizsgálatot indított, mivel Kálvinről másképp írt, mint Warga Lajos.

Utólag az ügyet személyes perpatvarok szellőztetésével, valamint egy tankönyv megírására adott megbízás meg nem felelő teljesítésének vádjával akarják komplikálni. Mindez azonban mellékes. A szomorú és megdöbbentő tény érintetlenül marad: Kálvin magyar egyháza a szüklátókörű vallási türeltlenségnek ugyanazokat az eszközeit alkalmazza, mint a pápák egyháza.

Az egykor üldözött, a harcos, a lelkiismereti szabadság szent zászlaját lobogtató vallás íme beleveszni készül a haladást gyűlölő dogmatizmus szellemébe. Egykor a „tételes torzvallások” hívőire az ellenreformációval rossz napok virradtak. Az „igazi magyarok” átvették a német *Peinliche Gerichtsordnung*-ot, melynek némely kiválóságát Huszty és Bodó híres jogtudósaink leírásából ismerjük: Járt a „zsinegelés” azaz a karnak zsineggel való lefűrészelése; a „leírás tágítás”, melynél nagy súlyokat kötöttek a lábakra; a tüzes vas, a „vasszilánk”, azaz hegyes vasdaraboknak a körmök alá való préselése; a pörkölés gyertyával és a „jégcsöppek”, melyek addig potyogtak a „vallatott” fejére, míg az megőrült. Mindeme jeles találmánnyal a mai türelmetlen inkvizítorok ősein, szegény prédikátorokon kísérleteztek. A gazdag reformátusok sem jártak jobban: Máriafi István szép álnévén Seitz Leó fajmagyar szervita barát még 1785-ben is *Igaz magyar*-jában azt hirdeti, hogy Magyarország „Mária-ország” szóból eredt, tehát csak az lehet igaz magyar, ki Szűz-Máriában hisz. A protestánsok és kálamisták nem imádják Máriát, ergo nem igaz magyarok és ezért a Szent Korona részesei, vagyis birtokos nemesek és hivatalnokok nem lehetnek. Seitz „kiváló közjogi írónk”, mint őt még a XIX. század derekán is Horváth Mihály címezi, tanításaiban kora nézetét tükrözi vissza. Elvei még később is élénk helyeslésre találtak. A birtokok, iskolák elkobzása napirenden volt; a megválasztott tisztviselőknek Szűz-Máriára kellett esküdniök, tehát csak pápisták lehettek. A zaklatások és üldözések láncolatát csak a „zsarnok” II. József függesztette fel. A vallási torzszalkodás 1790/92-dik országgyűlésén újra kitört és a 48-as forradalom hajnalhasadtaig tartott.

Természetes, hogy ilyen közállapotok mellett a magyar protestánsok mindig a lelkiismereti és politikai szabadság zászlóját lobogtatták.

Ma azonban más szelek fűnek. Az általános reakció a protestánsokat sem hagyta érintetlenül. Nem véletlenség, hogy a 48-as párt szétzüllése összeesik a kálvinista egyház szellemének elsötétülésével. A magyar középosztály erkölcsi és szellemi színvonala siralmas. A grófok és a papok bevonulása a függetlenségi pártba, teljesen felborította azt az ideológiát, mely a 48-as idők szabadelvű hagyományaiból táplálkozott. Idétlen és üres nacionalizmus kerítette hatalmába az egész közéletet, mely csak arra jó, hogy a „nemzeti veszedelmek” vásári lár-májának közepette a felekezeti reakció és a hazafias iparlovagok szabadon üzhessék panamáikat.

Ebben a légkörben az egész magyar középosztály elvesztette összefüggését a kor nagy eszméivel és a nép törekvéseivel. A 48-as eszmék és a liberális jelszavak varázsa elkopott. A középosztálynak nincsenek vezérei. A grófi és papi haruspexek nyomorúságos szótárát csépelni tovább hit és lelkesedés nélkül. Szocialista és nemzetiségi veszedelemről deklamál ő is s ész nélkül imádja a köztelek és a kongregációk bálványait.

Ez a nagy szellemi és erköcsi krízis első sorban a protestáns egyház embereit nyomorította meg. A nagy lelki deficit különös súllyal nehezedik rá, hisz egykor a liberális és független eszmék *avant-*

garde-ja volt, úgy annyira, hogy saját egyházi érdekeivel szemben is legelül harcolt az egyházpolitikai harcok ügyéért.

És most szellemi és erkölcsi talapzata megingott. Mialatt a nacionalista jelszavakat szolgálilag kürtöli ő is, a saját keserves tapasztalatain kell észrevenni egyháza gyöngülését és a harcos klerikalizmus térfoglalását. Az ő vezérei, a Tiszák és a Darányiak elsősorban feudális urak, kiknek még a vallási érdek is mellékes, csak a *Köztelek* politikai egyeduralma és dús földjára ne szenvedjen csorbát. Így nő napról-napra a protestáns egyházak anyagi és erkölcsi baja. És betetőzi ezt a nyomorúságot, hogy a papság egyre jobban érzi, hogy az ő egyszer oly hű népe kezd tőle elfordulni. A magyar protestáns paraszt az ország legműveltebb népeleme s mint ilyen leginkább hajlamos a szabad gondolat és a szociális eszmék iránt s a leghamarabb észreveszi azt a gaz árulást, melyet függetlenségi elvein az urak — s velük együtt papjai — elkövettek.

A protestantizmus az ő fénykorában nem dogmatizált, hanem harcolt a nép gazdasági és politikai jogaiért. Ma, hogy talaját inogni érzi, egyre jobban elfordul az élettől s hitcikkelyei s vallási vitatkozásai mögé vonul. Meddő és türelmetlen egyházi vitákban keres enyhülést az elveszített ideálokért. Ahelyett, hogy Apponyi és Tisza ellen fordulna, Zoványi ellen indít vad és türelmetlen hadjáratot. Az *odium theologicum* meddő és kietlen szenvedélyében keres enyhülést.

Vigasztalan látvány! Mialatt az angol protestáns egyház többsége nyíltan és bátran a gyakorlati emberszeretet munkájába szegődött s annak egyedüli útját a szocializmusban látja, mint szerinte az „evangélium logikus továbbfejlesztőjében”: azalatt a magyar protestantizmus a felekezeti és politikai reakció szekerét tolva s e gázos szerepében olykor a lelkiismeret furdalását érezve nagy múltja elárulása miatt, a Wahrmund-ügy utánzásával keres levezető csatornát a világtól elmaradt és megsavanyodott érzelmeinek. (H. J.)

Könyvismertetések és bírálatok.

Kropotkin biológiája.

(A kölcsönös segítség mint természettörvény. Fordította Madzsar József. Szociológiai Könyvtár. Athenaeum kiadása. 1908.)

Mióta a fajok keletkezésének problémája lett a biológiai természettudományok művelésének mintegy

a központja, azóta megszoktuk, hogy e darwinizmusnak vagy az ellenzőitől vagy a követőitől évenként legalább egy új fajkeletkezési elméletet kapunk. A legújabbak közül való a Kropotkiné, melyet ránk nézve az tesz aktuálisá, hogy nemrég jelent meg magyar fordításban. Az újabb szociológiai irodalomban s általában az újabb szociológiai irányok kialakulásában mind nagyobb befolyásra tett szert a biológia, vagy olyképen, hogy az egyes szociológiai iskolák a már meglévő biológiai elméletek valamelyikére építették fel rendszerüket, vagy amennyiben ezek nem feleltek meg, újakat gondoltak ki. Nem akarom ugyan állítani, hogy a Kropotkin elmélete, mellyel ő a maga szociológiai rendszerét megalapozza, egyenesen e célra lett volna kidolgozva, de szükségesnek tartom rámutatni egyrészt arra, hogy a Kropotkin munkájának biológiai és szociológiai része között nincs meg az az induktív viszony, melyet ő feltüntetni igyekszik; másrésztől, hogy a biológiai megalapozás: a kölcsönös segítségnek*) természettörvény gyanánt való odaállítása, legalább is erős túlzás, ha nem egyenesen tarthatatlan. Különösen a biológiailag nem iskolázott olvasót könnyen megtévesztik a Kropotkin által felhozott nagyszámú példák, melyek közül azonban kevés a bizonyító értékű, a legtöbb

*) Szándékosan használom a „segítés” szót, a különben pompás magyar fordításban alkalmazott „segítség” helyett, mert az előbbi szerintem inkább kifejezi az alatta értett cselekvés folytonosságát, utóbbi inkább egy aktust fejez ki.

alig valamit, vagy egyáltalában semmit nem bizonyít. Viszont mindjárt lőre kell bocsájtanom, hogy ha a kölcsönös segítségnek, mint fajkeletkezési, fejlődési tényezőnek a szerepét és fontosságát a kellő értékére szállítjuk is le, vagy akár ha teljesen elvetjük is, ez a munka szociológiai részének értékére semmi befolyással nincs, utóbbi rész megállhat maga egészében a biológiai megalapozás nélkül is; aminek megítélése különben a szakbeli szociológusok dolga.

Abból indul ki Kropotkin, hogy téves Darwinnak azon felfogása, hogy ugyanazon, vagy rokon fajokhoz tartozó egyének között heves küzdelem folynék a létért, az életbenmaradásért; mert szerinte a tapasztalat ellentétben az előbbi felfogással azt tanítja, hogy bizonyos területen mindig nagyobbszámú állat számára van elegendő táplálék, mint ahány az illető területen tényleg él, azaz nem a túlnépesség, hanem épen a hiányos népesség a szabály. Tehát nem a táplálékért folytatott harc, hanem a kedvezőtlen klimatikus viszonyok s egyéb kedvezőtlen életfeltételek tizedelik meg az állatokat. Az ilyen pusztulásoknak pedig semmi kiválogató, tenyésztő hatása nem lehet, sőt Kropotkin szerint az összes egyének, melyek egy-egy ilyen katasztrófát túléltek, abból erősen megviselt, gyengült szervezettel kerülnek ki. Úgy, hogyha a létért való küzdelemnek ez volna az egyedüli formája, ennek a fajok folytonos degenerálódása lenne a következménye (54. s köv. old.). A darwinizmusnak ilyen felfogásával állítja szembe Kropotkin a maga tételét, mely szerint a fajok fejlődésének a létért való küzdelemnél sokkal hatalmasabb és produktívabb tényezője a kölcsönös segítség.

Ami mindenekelőtt a darwinizmusnak Kropotkin-féle kritikáját illeti, arra nézve kettőt kell megjegyeznünk. Először is annak a biztos megállapítása, hogy valamely vidék állati népessége a táplálék-készletnek megfelelő-e vagy nem, rendkívül nehéz dolog, mert egy bizonyos táplálék-fajtát több állatfaj fogyaszthat. Az a körülmény, hogy valamely területre újonnan betelepített állatok igen gyorsan és nagy mértékben elszaporodnak (60. l.), még nem bizonyítja, hogy az a terület hiányos népességű volt, mert csak igen nehezen, vagy egyáltalán nem lehet megállapítani, hogy az új faj elszaporodása nem történt-e más fajok létszámának rovására. Másodszor nincs igaza Kropotkinnak abban, hogy kedvezőtlen klimatikai vagy egyéb életföltételeknek nem volna tenyésztő, kiválogató hatása; mert igaz ugyan, hogy egy-egy klimatikus katasztrófa nagyon megviseli az egyének szervezetét, de bizonyos, hogy azoknak az egyéneknek, melyek a katasztrófából élve kerültek ki, a szervezete ellentállóbb, mint az elpusztultaké s az ilyen kiválasztás eredménye az utódokra átörökítettén, mégis csak módosító hatással lesz a fajra. Ha ezzel szemben Kropotkin felhossa igazolásul azt a példát, hogy a szibériai lovak és szarvasmarhák, noha kedvezőtlenebb életviszonyok között élnek, mint európai fajrokonai, s e kedvezőtlen viszonyok kiválogató hatása következtében fejlettebbeknek kellene lenniök azoknál, mégis a szibériai ló felényi terhet sem bír s az ottani tehén felényi tejet sem ad, mint az európai (64. l.):

akkor megfelelkezik Kropotkin az ember évezredes céltudatos tenyésztésének hatásairól az európai alakoknál.

Még egyet a darwinizmus kritikáját illetőleg. Maga Kropotkin hangsúlyozza többször, hogy a darwini „létért való küzdelmet” a legtöbb esetben csak metaforikus értelemben szabad venni, csak ritkán lehet szó valóságos küzdelemről, harcról. Mégis mindannyiszor megfelelkezik erről, ahányszor a létért való küzdelmet keresi s mindig valóságos harcot keres, s ilyen keveset találván, válik számára annyira csekély jelentőségű fejlődési tényezővé a létért való küzdelem. Pom-pásan bizonyítja ez a Kropotkin által felhozott egyik példa. Akárhány délorosz falu a tápláléknak bőségében van ugyan . . . „de ha most azt látjuk, hogy az utolsó nyolevan év folyamán a születési arányszám 1000:60, a lakosság száma ellenben ugyanakkora, mint ezer esztendővel ezelőtt volt, vajjon azt kellene-e ebből a tényből következtetni, hogy itt a lakók között gyilkos versengésnek kell folynia? A valóság az, hogy a lakosság száma azért marad évről-évre állandó, mert az újszülöttek egyharmada meghal a 6. hónap előtt, fele meghal a következő négy év alatt . . . az újonnan érkezettek tehát eltávoztak, mielőtt elég idősök lettek volna a versengésre.” Mintha hályog volna a Kropotkin szemén, hogy itt is a valóságos harcot keresi s nem látja meg a metaforikusát az alkalmatlan, kevésbé ellentálló szervezettel bíró újszülöttek elpusztulásában. S teszi ezt akkor, mikor öt sorral előbb (59. 1.) ő maga mondja: „ami a »versengés« szót illeti, ezt a kifejezést Darwin mindig csak mint képet vagy szólásmódot használja . . ., de sohasem azzal a szándékkal, hogy ezzel a faj egyes részei között a létföltételekért folytatott valóságos küzdelem vagy versengés fogalmát megalkossa”.

Lássuk már most, miként helyettesíti Kropotkin a létért való küzdelmet ennek ellentétével, a kölcsönös segítséssel. Hangsúlyozom a helyettesítés szót, mert Kropotkin az utóbbit (t. i. a segítsé) nem mint az előbbivel egyenlőrangú fejlődési tényezőt állítja oda, hanem mint annál sokkal hatalmasabb faktort: „ha semmi egyebet nem tudnánk az állatok életéből, mint amit a hangyákról és a természetekről tudunk, már akkor is határozottan arra kellene következtetnünk, hogy a kölcsönös segítség (ami kölcsönös bizalomra vezet, a bátorság első feltétele) és az egyéni kezdeményezés (a szellemi képesség fejlődésének első feltétele) az állatország fejlődésében összehasonlíthatatlanul értékesebb tényezők „mint a kölcsönös küzdelem”. (23. 1.) Hogy tényleg ilyen fejlődési tényezőnek tekintí Kropotkin a kölcsönös segítsé, mutatja még az is, hogy az eredeti angol címben ott van as a *factor of evolution*.

A kölcsönös segítség példáit természetesen ott keresi és onnan veszi Kropotkin, ahol az állatoknál egyáltalán társas élet fordul elő; s mi sem mutatja jobban a biológiai judícium hiányát nála (tudom, hogy ez súlyos ítélet), minthogy mindenütt, ahol társas élet van, mindjárt kölcsönös segítsé is tételez fel. Megfelelkezik ugyanis arról, hogy a társas élet alapját a legtöbb esetben nem a kölcsönös

segítésnek, hanem a fajföntartásnak szüksége, illetve ösztöne képezi. Azt mondja pl. a 26. lapon: „Nem kell foglalkoznom a hímek és nőtények egyesülésével, amely azért történik, hogy az utódokat ápolják és táplálékkal lássák el a fejlődés idején”. Ez már csak azért is lehetetlen feltevés, mert az foglaltatik benne, hogy az illető állatoknál a fajföntartást ösztön kielégítése nem ösztönszerűleg történik, hanem annak tudatában, hogy a nemi aktus eredménye, illetve következménye utódok létrehozása lesz. Képtelenség feltételeznünk akármelyik állatról is olyanfokú intelligenciát, hogy az a nemi aktus következményével előre tisztában lenne. Ez a tudatosság ugyanis csak többszöri megfigyelésből levont következtetés s a nemi egyesülésnek és a szaporodásnak oksági kapcsolatba hozása alapján lehetséges. Tehát ha a hímek és nőtények tartósabb egyesülésében van is valami szerepe az utódok ápolásának vagy mondjuk a kölcsönös segítségnek, az erre irányuló ösztön vagy akár tudatos cselekvés mindenesetre csak utólag, a szülés után váltódik ki.

Kropotkin bizonyító példáinak túlnyomó része ilyen, sőt még gyengébb. Csak még egy példát. Azt mondja egy helyen (64. 1.), ahol ismét a darwinizmussal vitázik: „Madaraink legtöbbször a tél közeledtével lassankint dél felé vonul, vagy pedig rengeteg társaságokba gyűl össze és nagy vándorutakat tesz meg és elkerüli ily módon a versengést. Sok rágcsáló téli álomba merül, mihelyt eljön az az időszak, amikor versengésnek kellene beállni”. (Ritkítás tőlem.) Hihetetlen felületesség e két érvtben. Minden iskolásgyerek tudja, hogy akár a madarak délre költözése, akár a rágcsálók téli álma nem a létfeltételekért való tudatos versengés elkerüléséért, hanem azért történik, mert ez állatok télen egyáltalán semmi táplálékot nem tudván szerezni, különben éhen pusztulnának.

De nézzük a kölcsönös segítségnek Kropotkin által felhozott egyéb bizonyítékait. Itt legelőször is az tűnik szembe, hogy az állattörzsek nagyobbik felénél: az egysejtűeknél, túskebőrűeknél, férgeknek, puhatestűeknek s az ízeltábúak (rovarok) túlnyomó, sőt az emlősöknek is egy jelentékeny részénél az egyetemes természet-törvénynek hirdetett kölcsönös segítségre egyetlen példát sem találunk. Csak annyit mond K.: „Az állatország széles rétegeiben a kölcsönös segítség az uralkodó. Már a legalsóbbrendű állatoknál akadunk kölcsönös segítségre (!) és el kell készülnünk arra is, hogy egyszer csak a mikroszkóp alatt még a mikroorganizmusok életében is akadunk a kölcsönös segítség öntudatlan eseteire (!)” (20. 1.) A kölcsönös segítség felhozott legelső példa a sáskák, lepkek, szöcskék „tömértelen egyénből álló csoportjai . . .”, melyek sajnos, egyáltalában nincsenek még kikutatva; de már létrejövetelük ténye is azt bizonyítja, hogy ugyanazon elv alapján kellett létrejönniük, mint a méhek és hangyák ideiglenes egyesüléseinek a vándorlás alatt.” (20. 1.) Álljunk meg itt egy pillanatra. A sáskák stb. csoportosulásait csakugyan nem ismerjük még eléggé, de e csoportosulások akárminek inkább köszönhetik a létrejövetelüket (szerintem a fajföntartási ösztönnek), mint a kölcsönös segítség elvének; mert hiszen éppen ezen elv ellen való a roppant tömegek egyesülése, melyben egyiknek a

másiktól nem jut táplálék s ez örökös vándorlásra készíti őket. A hangyák és méhek társadalma pedig — Kropotkin legfőbb bizonyító érvei ezek (22. s köv. 1.) — nem annyira a kölcsönös segítség, mint inkább a munkamegosztás elvén fejlődött ki; bár kétségtelen, hogy a munkamegosztásban, mint olyanban van valami a kölcsönös segítségből is, de okvetlenül a munkamegosztás marad a primár biológiai tényező. A hangyák szellemi képességeinek csodálatos fejlettségéről azt mondja Kr. (24. 1.): „Vajjon nem azért van ez így, mert a hangyák közösségeiben a kölcsönös segítség teljesen kiszorította a kölcsönös küzdelmet”. Ez egyenesen az oknak és okozatnak az összevetésztése; nem azért olyan nagyok a hangyák szellemi képességei, mert náluk állítólag a kölcsönös segítség az uralkodó, hanem fordítva: a kölcsönös segítségnek ilyen mértéke csak fokozottabb szellemi képességekkel bíró állatoknál lehetséges. A Kropotkin beállítása szerint azonban a kölcsönös segítség fejlesztette ki a hangyák szellemi képességeit. Hogy a kölcsönös segítség egyáltalán szerepelhet-e, mint a fejlődést lényegesen befolyásoló vagy irányító faktor, arról alább külön lesz szó.

A Kropotkin által felhozott példák jelentékeny része a madárvilágból van véve s ezek között még csak akad egy-egy, melyben csakugyan fordul elő kölcsönös segítség, mikor némely faj egyénei alkalmilag valamely támadó vagy védő aktusra egyesülnek. De a legtöbb esetben megelégszik Kropotkin azzal, hogy kimutatja, hogy ezek meg ezek a fajok társas életet élnek; hogy a kölcsönös segítség miben nyilvánul, azt nem is keresi. Annyira elfogult a maga „természet-törvénye” iránt, hogy ahol több egyén van együtt, ott mindjárt kölcsönös segítséget lát. Pl. itt is (28. 1.): „A kis egyiptomi keselyűk szoros barátságban élnek egymással. Rajokban röpködnek a levegőben, együtt töltik az éjszakát és reggel is összetartanak, együtt keresik táplálékukat és sohasem civódnak”. Hol itt a tényleges segítség? Vagy (35. 1.): „Nézzünk meg pl. egyet az orosz vagy szibériai pusztai számos tavai közül. Partjait a vízimadarak miriádjai népesítik be, amelyek legalább is 20 fajhoz tartoznak és mégis teljes békében élnek együtt ...” Hát az is segítség, hogy egymást nem bántják? Amit a madarak periodikus vándorlásairól mond Kropotkin — pedig ő ezt igen fontosnak tartja — abban sem látjuk tisztán a kölcsönös segítséget. Mert az, hogy a költöző madarak nagy tömegekbe gyűlve indulnak útnak, bizonyára előnyösebb rájuk nézve s nem lehetetlen, hogy a kölcsönös segítség is közrejátszik, de egyelőre nem tudjuk, hogy ez milyen értelemben nyilvánul meg, annyira még nem ismerjük a költöző madarak természetrajzát. (Mellékesen megjegyezve, tudományos munkában nincs helye az ilyen elgaloppírozásnak (38. 1.): „... mielőtt elindulnának [a madarak] egymásután több napon át bizonyos meghatározott helyen találkoznak és valószínűleg az utazás részleteit *beszéli meg.*”)

Nézzük milyen és mennyi példát talál a kölcsönös segítségre Kropotkin a legfejlettebb intelligenciával bíró állatoknál, az emlősök-nél. Ő valószínűleg megittasul a bizonyítékok nagy számától. Én azonban csak kettőt vagyok hajlandó igazi kölcsönös segítségnek elfogadni,

az együtt vadászó farkasok és a támadásnál és védelemnél egymást segítő elefántok esetét. A többi felhozott példa egyszerűen ráutalás arra, hogy ezek meg ezek az állatok társaságban élnek (Kropotkin maga sem mond róluk többet). Már pedig — amint fentebb egy ízben kifejtettem — a társas életmódra túlnyomólag a fajfentartási ösztön készteti az állatokat, mert izoláltan élve a hím meg a nő-, tény nehezen találnák meg különben egymást; vagy pedig a tápláló területnek azonos vagy szűk volta. Egy faj egyénei sokszor csak azért maradnak együtt, vagy más szóval azért élnek társas életet, mert a nekik táplálékul szolgáló másik állatot vagy növényt csak egy körülhatárolt területen találják meg. A 42—44. l.-on felhozott példák naiv poézissel csupán a társasélet örömeire utalnak rá. Csak egyet lássunk közülök: „A mezei kutyák kolóniája Amerikában elragadó látványosság. Amennyire a szem a mezőket áttekintheti, mindenütt dombocskákat lát, amelyeken egy-egy kutya áll és szomszédjával rövid ugatással élénk társalgást folytat. Mihelyt valamelyik jelzi az ember közeledését, pillanat alatt mintegy varázsütésre eltűnnek lakásaikban. Mihelyt azonban a veszedelem elmúlt, a kis állatkák újra megjelennek . . . s vidám játékhoz fognak. A fiatalok egymást kaparják . . . kecses formáikat mutogatják” és így tovább. Ha valaki számára még az ilyen példák is (és a túlnyomó rész ilyen) bizonyítékok a kölcsönös segítségnek természettörvény voltára, azzal nem lehet vitázni.

Sérteném az olvasót, ha ezekután még a természettörvénynek, mint ilyennek, fogalmi elemzésébe bocsájtkozva is bizonyítani akarnám, hogy a kölcsönös segítség a legkevésbé sem természettörvény. Ha Kropotkin azzal a szerénységgel és csodálatraméltó objektív önkritikával vizsgálta volna a tényeket, mint nagy elődje Darwin, akkor meg kellett volna elégednie annak a konstatálásával, hogy a túlnyomólag uralkodó létért való — részben valóságos, részben metaforikus — küzdelem mellett előfordulnak a kölcsönös segítési esetei is, amelyekre különben már maga Darwin is rámutatott.

Azonban fordítsuk meg a dolgot. Adjunk mindenben igazat Kropotkinnak; fogadjuk el, hogy a létért való küzdelemmé szemben csakugyan a kölcsönös segítség a hatalmasabb és tevékenyebb faktor. De azután kérdezzük is meg egyszersmind, milyen módon hattehat a kölcsönös segítség alakítólag az egyénekre úgy, hogy azokból új faj vagy változat keletkezzék, vagy más szóval, miként működik a kölcsönös segítség, mint fajkeletkezési tényező? Az egész munkában sehol egy sor sincs, mely erre a kérdésre feleletet adna nekünk vagy amelynek alapján legalább magunk kísérlethetnénk meg a dolgot valahogy elképzelni. Én legalább nem tudom semmiféle formában elképzelni, hogy a kölcsönös segítség valamelyik szervre bármiképpen is változtatólag hathatna. Már pedig a fajok változása az egyének változásán, ezeké ismét a szervek változásán alapul s ezt a változást a darwini kiválogatódás a létért való küzdelemben, mely az egyének változékonyságára és az átöröklésre van alapítva, pompásan oldja meg. Igenis, minél jobban utána gondolunk, annál

inkább meggyőződünk arról, hogy ahol nincs küzdelem, ott nincs haladás.

A kölcsönös segítség abban a formájában, ahogy Kropotkin elénk állítja, mindig úgy jelenik meg, mint valami belátás következtében létrejött tudatos folyamat. Mintha belátták volna az állatok, hogy az egymás segítségével többre mennek, mint az egymás ellen való küzdelemmel. Pl. abban a fentebbi citátumban „a madarak legtöbbször a tél beálltával dél felé vonul... s elkerüli ily módon a versengést”; vagy a hímek és nőstények egyesüléséről felhozottakban stb. Akármilyen optimisztikusan gondolkozunk is az állatok szellemi képességeiről, annyit mégse tételezhetünk fel náluk, hogy az egész faj hasznát, kárát, azaz jövőjét illető belátásokra lennének képesek. Annyi bizonyos, hogy a kölcsönös segítségnek előfeltétele az intelligenciának bizonyos fejlettsége, de ezt a fejlettséget sem érhették el az illető állatok másképpen, mint részben a lamarcki, részben a darwini elvek alapján: az agyvelő fokozottabb használása és a kiválogatódás segítségével.

Az olvasó ezek után el lesz rá készülve, hogy Kropotkinnak eszébe sem jutott, hogy a maga fejlődési tényezője segítségével egy kis körútra induljon a természetben s megkísérlelje a kölcsönös segítség alapján megmagyarázni például a nemek különbözőségét, vagyis a másodrendű ivarjellegeket — ahol elmélete okvetlenül teljes csütörtököt mond — vagy — *et nunc venimus ad fortissimum* — minthogy az élő természetben nemcsak állatok vannak, hanem növények is, hogy megkísérlelje elméletét alkalmazni ezekre a spontán akarattal való elmozdulást nélkülöző élőlényekre is. Szándékosan hagyta ezt a döntő csapást utoljára, mert mi sem bizonyítja jobban a Kropotkin végtelen felületességét és a biológiában való tökéletes járatlanságát, minthogy felállít egy egyetemes biológiai törvényt s megfelelkezik közben teljesen az élő világ egyik feléről: a növényországról, melyre a kölcsönös segítség elvét nem hogy alkalmazni lehetne, de még csak el sem képzelhető a segítség semmiféle formában. Viszont talán mondanom se kell; hogy Darwin innen vette legszebb és legmeggyőzőbb érveit a létért való küzdelemre vonatkozólag.

Az a biológiai megalapozás tehát, melyet Kropotkin a szociológiájának adott, tarthatatlan, fentebb pedig azt mondottam, hogy a szociológiai rész, ha más ellenvetésük nincs a szociológusoknak, mégis megállhatja a helyét. Ez megint Kropotkinnak egy módszertani hibájából következik természetszerűleg. Az ugyanis kétségtelen, hogy a kölcsönös segítség elvét épúgy az emberi társadalomból vette át s akarta alkalmazni az állatokra, mint ahogy a biológusok is innen vették át a munkamegosztás elvét s kiterjesztve az egész élő világra, igyekeztek ennek egyes jelenségeit azzal megmagyarázni. Világos, hogy ez *deduktív* módszere a kutatásnak, de Kropotkin vagy tudatosan vagy itt is felületességéből úgy akarja feltüntetni, hogy ő a kölcsönös segítség elvét az emberi társadalomra *induktív* alkalmazza. Legalább erre mutat a III. fejezet bevezetésének ez a mondása: „Világos, hogy ellentétben állana mindennel, amit a természetről tudunk, ha az ember ez alól az általános szabály (t. i. a kölcsönös segítség) alól kivétel volna”. (66. 1.) Kropotkinnak ez a módszertani tévedése vagy élné-

zése teszi tehát lehetővé, hogy a biológiai alap nélkül is elfogadjuk a szociológiai részt, amelyhez különben, mint nem szociológus, nem szólok hozzá.

Fülöp Zsigmond.

II.

A szerkesztő úr szíves engedelmével erre a bírálatra volna néhány megjegyzésem. Természetesen nem terjeszkedhetem ki a bírálathoz foglalt számtalan kérdés teljes megvitatására, csak néhány fő ponton szeretném Kropotkin megvédelmezni a tudatlanság vádjától.*) Ezzel a többi — szokatlan határozottsággal és a jóakaratra még szokatlanabb hiányával hangoztatott — kifogás is kellő értékére redukálódik.

Első sorban Kropotkin egyáltalában nem tagadja a létért való küzdelmet, hanem csak igyekszik ennek a kifejezésnek eredeti, darwini értelmét helyreállítani. (15. o.) Harcol Darwin követői ellen, akik a létért való küzdelmet félreértették. Huxleyt hozza fel példaképpen, aki szerint: „... az állatvilág körülbelül ugyanazon a szinten áll, mint a gladiátorok harca. A küzdőket jól táplálják és úgy bocsátják a küzdelembe, amelyben az erősebb, ügyesebb és ravaszabb életben marad, hogy másnap újra résztvegyen a küzdelemben. A nézőnek nem kell jelt adni a hüvelykujjával, mert kegyelem egyáltalában nincs.” A primitív emberek élete „folytonos, vad küzdelem volt és a családhoz való korlátolt és ideiglenes ragaszkodás kivételével a lét normális formája a Hobbes-féle harc volt: mindenkinek harca mindenki ellen”. (16. o.) Ebben a formájában azután a létért való küzdelem pompás elméleti igazolásul szolgált azoknak, akik a gyakorlatban már úgy is az: aki bírja, marja elvet hirdették.

Evvel szemben Kropotkin azt akarja bizonyítani, hogy a természetben ez az öldöklő, gladiátorharc fel nem található, úgy hogy a „létért való küzdelem” csak eredeti, metaforikus értelmében érvényes. Nem értem tehát a bíráló csodálkozását azon, hogy Kropotkin „mindig valóságos harcot keres”; hiszen az egész könyv azért készült, mert a természetben ezt a valóságos harcot nem lehet feltalálni. Korántsem jut eszébe Kropotkinnak, hogy: „a létért való küzdelmet ennek ellentétével, a kölcsönös segítséssel helyettesítse”, amint azt a bíráló úr állítja. Minden kétséget kizáró világossággal mondja Kropotkin, hogy: „... a társas élet a létért való küzdelemben — a szó tágabb értelmében — a leghatalmasabb fegyver”. (51. o.) Továbbá: „...egyetlen természetbúvár sem kételkedik abban, hogy a létért való küzdelem gondolatának alkalmazása az egész szerves természetben át századunknak legnagyobb szintézise. Az élet harc és ebben a harcban a legalkalmasabb marad életben”;

*) Hivatkozhatnék Kropotkin dicséretére számos külföldi szakkritikára, de csak azokat a sorokat ajánlom a bíráló úr szíves figyelmébe, amelyekben R. H. Francé, a fejlődéstani kérdéseknek kétségkívül alapos ismerője, ismerteti Kropotkin könyvét. (R. H. Francé: *Der heutige Stand der Darwin sehen Fragen*. Leipzig, 1907. 43—44. o.) De még akik egyáltalában nem, vagy csak részben fogadják el Kropotkin eredményeit, mint pl. Plate, azok is kedvező véleménnyel vannak e könyvről. (Lásd: Dr. L. Plate: *Selectionsprinzip und und Probleme der Artbildung*. 111. Aufl. Leipzig, 1908. 190—191 o.)

(54. o.) Ezt csak nem lehet félreérteni, sem észre nem venni, ha valaki egyébként oly aprólékos figyelemmel válogatta példáit, mint a bíráló úr. Kropotkin csak azt kérdezi, hogy melyek a legalkalmasabbak ebben a küzdelemben? És erre a kérdésre válaszol könyvében, amikor kimutatja, hogy nem a Huxley ideálisan felfegyverezett, de magányosan élő gladiátorai, hanem a fegyvertelen, békés, de egymást kölcsönösen segítő állatok. Ily módon lesz a kölcsönös segítség tényezővé a fejlődésben, egyikévé a fejlődés számos tényezőjének, *a factor of evolution*.

Ami Kropotkin példáinak bizonyító erejét illeti, ez nem lehet vita tárgya általánosságban, amikor oly sok száz példáról van szó. Csak egy pár szót a téli álomról és a madárvonulásról, ahol Kropotkin oly „hihetetlenül felületes”. A dolog a bíráló úr szerint ugyanis megdöbbentően egyszerű, „minden iskolásgyerek tudja”: a rágcsálók télen alszanak és a madarak elvándorolnak, mert egyáltalában semmi táplálékhoz sem juthatnak. Én mégis azt kérdezném az iskolásgyerektől: hogyan van mégis az, hogy nem minden rágcsáló alszik télen, és az ugyanazon táplálékon élő, legközelebbi rokonfajú madarak közül az egyik faj elvonul, a másik nálunk telel? Rigóink mind egyforma táplálékon élnek, miért vonulnak el mégis télen és miért telel nálunk épen csak a fekete rigó? Mert más táplálékra tér át, télen át bogyókból él. De hiszen a többi rigó sem veti meg, még nyáron sem a növényi táplálékot, miért nem maradnak hát azok is itt és miért nem verekszenek a fekete rigókkal a bogyóért? Nem, Kropotkin nem olyan felületes és a természet nem olyan egyszerű, mint ahogy azt az iskolásgyermek elképzei.

Kropotkin sokat beszél az állatok játékaikról. Ez igaz. Csakhogy ez nem azért történik, mert Kropotkin nem tud különbséget tenni a játék és a kölcsönös segítség között, hanem azért, mert Kropotkin keresi a fajon belül dúló harcot, és ahelyett békés együttélést talál, amelynek legjellemzőbb kifejezése a játék.

Arról, hogy mi a természettörvény, azt hiszem, ezek után fölösleges lesz vitázni. Kropotkin maga sohasem állított egyebet, mint hogy a kölcsönös segítség egyik tényezője a fejlődésnek, és az egyének sokkal hatásosabb fegyvere a létért való küzdelemben, mint a Huxley-féle harc. Csak annyit akarok még megjegyezni, hogy a természettörvénynek, a fejlődés tényezőjének nem lehet kritériuma az, hogy az egész szerves világra alkalmazható legyen. A munkamegosztás a bíráló szerint is „biológiai tényező”, (amit — mellékesen — Kropotkin sehol sem tagad), pedig bajos volna alkalmazni az amöbára vagy a baktériumokra, vagy a munkamegosztással magyarázni meg a másodlagos ivari jelleget. A kölcsönös segítség is lehet természettörvény, ha nem is alkalmazható a növényekre.

A bíráló ezután a kölcsönös segítséget, mint fajkeletkezési tényezőt vizsgálja, és erre vonatkozólag az egész munkában sehol sem talál feleletet és nem is tudja elképzelni, hogy a kölcsönös segítség valamely szervre bármiképen is változtatólag hathatna. Ezt természetesen senki sem tudja elképzelni. A kölcsönös segítség ép oly kevésbé tud megváltoztatni valamely szervet, mint a létért való küzdelem. A változatok létrejötte tökéletesen független ettől a két

rulna és pedig a legkülönbözőbb okokból s a legbizarrabb ürügyek alatt. Nemcsak a két szóban írt Du Puy és az egyszerű Dupuyeket választanák el árkok egymástól, hanem a konzervatív Dupuyeket és a radikális Dupuyeket, a languedocbeli Dupuyeket és a bretagnei Dupuyeket, a sörgyáros Dupuyeket és a szőlőműves Dupuyeket, a vadász Dupuyeket és a halász Dupuyeket, az antialkoholista Dupuyeket és alkoholtívó Dupuyeket, stb. Mindezek a Dupuy-csoportok végül kölcsönösen eltolnák egymást: egymástól megtagadnák a házasságot és a közös asztalt. És kétségtelenül ebben az ellenszenvben fokozatok volnának és ezek a fokozatok különböző gyakorlatokban tükröződnének vissza. Ezek a Dupuyek inkább éhenhalnának, semhogy „ugyanazon tálból” ennének. Amazok könnyen belenyugodnának, föltéve, hogy az ételek víz nélkül készültek légyen. Pl. együtt ihatnának tejes csokoládét, de nem teát s legkevésbé porcelánban szervírozott teát... Ha az ezen analógiák által nyújtott kép helyes, ha a kasztokat osztályozó elveknek és az azokat jellemző szertartásoknak ilyen végtelen változatossága van, akkor megértjük, hogy azoknak egyik megfigyelője így kiálthatott fel: „A kasztok uralma a képtelenségeknek és anakronizmusoknak alaktalan tömege, mely a legjáratosabb szakembert is zavarba hozza és a legentuziasztább kutatónak is elveszi a bátorságát”. (116, 117)

Nos, az emberi józan ész kigúnyoló ez a rettenetes rendszer évezredek óta virágozik, egy sajátos és sok tekintetben magas civilizációt teremtett meg, mely a képzelhető legnagyobb ellentétben áll a nyugati állapotokkal. Szerző ennek a társadalmi rendszernek természetrajzát igyekszik adni, még pedig nem az egyéni akaratok és elhatározások tükrében, hanem a társadalmi kauzalitások összefüggéseiben. A kézikönyvekben tanított négy kaszt önkényes és egyszerűsítő magyarázat: az indiai társadalom teste valójában száz meg száz kasztra van feldarabolva. (Az 1901. számlálás 2300-ra teszi akasztok számát, külön véve fel minden oly csoportot, melyek között a házasság tiltva van.)

Hogyan jött létre ez a rendkívüli specializálódás? Ez az első kérdés, melyet szerző megvizsgál. Azt a magyarázatot, mely ebben a rendszerben a kizsákmányoló Brahmanok bűnét s csalárdságát látja, mint naivat és a tényeknek ellentmondót elveti. Mások a kasztokban megcsontosodott ghildeket látnak és a kasztok méltóságát az általuk végzett gazdasági funkció fontosságával hozzák kapcsolatba s e tételben a történelmi materializmus eklatáns bizonyítékát látják. A valóság azonban ellentmond ennek a magyarázatnak is: „Nem elegendő a kasztot a ghildevel összefüggésbe hozni, hogy megmagyarázzuk a kaszt-

uralom jellemző sajátosságait. Ha ez az összefüggés megmagyarázza azt, hogy a társadalmi működések miért válnak el, nem magyarázza meg, hogy miért válnak születés útján örökletessé. Nem világosítja meg mindazokat az elveket, melyek a csoportok egymásfelettségét szabályozzák. Végül tökéletesen sötétben tartja a kölcsönös repulzió okait” (51). Ezekkel a magyarázatokkal szemben a tények behatóbb vizsgálata, szerzőt arra az eredményre vezeti, hogy „az első családi csoportok zárt kultuszának szokása az, mely a kasztok összekeveredését megakadályozza s az áldozás misztikus hatásainak tisztelete az, mely végül valamennyit aláveti a papok kasztjainak” (82). Vagyis ama távoli fejlődési szak, melyen az európai civilizációk is keresztül mentek s mely „egymásmelletti kis csoportokból állott, melyeknek a vallás volt belső kohéziója s melyeknek összevegyülését ép ez a vallás akadályozta meg”, az ind civilizációban nemcsak megmaradt, hanem e kezdetleges csírákat tovább fejlesztette. „Ami a többinél feloldódott, az nála megcsontosodott. Míg a többi civilizációk egységesültek, egyre mozgékonyabbak lettek, egyenlősültek: ez folyton megosztódott, specializálódott és hierarchizálódott” (84).

De mi okokból tartotta fenn a primitív vallási struktúra ezt a példátlan szívósságát? A vallási szervezet elnyomó erejéről szó sem lehet. „Az organizált és centralizált vallásoknak, mint aminő a kereszténység, egyetlen megszokott társadalmi formájával sem találkozunk a brahmanizmusban. A Brahmanok egyháznélküli papok; senki közülök nincs parancsnak alávetve, nincs főpap, akit tisztelniök kell; egyenlők meghatározásuknál fogva, mivel ép születésük az, mely méltóságukat megadja” (73). Sőt nemcsak szervezetlen, de türelmes vallás is, csaknem azt lehetne mondani, hogy „a brahmanizmus dogmanélküli vallás” (75). A kasztok fenmaradásának okait más jelenségekben kell keresni. A hindu társadalom nem ismeri a nemzeti egységet, mert erőteljes államalakulat sohasem fejlődhetett ki ebben a társadalomban. A jogrend mindig vallási maradt. Míg a nyugaton a jog laicizálódásának folyamata következett be mindenütt, addig Indiában a fejlődés a vallási erő javára történt, mert a feudális alapon nyugvó despotizmus képtelen volt maradandóbb politikai hatalmat szervezni.

Egy másik ok a gazdasági élet sajátosságában rejlik. Modern értelemben vett munkamegosztás Indiában nem alakult ki, csak a foglalkozások kasztszerű specializálódása. Ez és a vallási élet ránehezedése a szükségletek és a termelés kialakulására azt eredményezte, hogy európai értelemben vett városok Indiában nem alakultak ki. Hiányzanak tehát az „organikus szolidaritás” amaz alapjai és erkölcsi levegője, melyeket épen az egyre növekedő munkamegosztás hoz létre.

Azt lehet mondani, hogy a klasszikus közgazdaság *homo oeconomicus*-a. Indiában egyáltalán nem született meg s az általa „súrlódásnak” nevezett *quantités négligeables*-ek uralkodnak a normális mozgás felett (195). A vallási élet olyan teljesen ránehezedik a jogra, a gazdaságra, az irodalomra, hogy Bouglé nem is szól a vallásról külön, mert az benne van a jogról, a vallásról, az irodalomról szóló fejezetekben.

Nincs terünk a munka eredményeit a részletekben is követni, csak felhívjuk olvasóink figyelmét számos ép oly érdekes, mint termékeny megállapítására, melyek az anthroposzociológiára, a társadalmi kapillaritásra, az osztályképződés politikai eredetére, a buddhista forradalomra, a büntetőjog uralkodó szerepére, az angol uralom eredményeire vonatkoznak.

A könyv nagy érdeme, hogy az olvasót hozzászoktatja az eleven társadalmi élet realitásához, melyet nem lehet az emberi lélek néhány alaptulajdonságával elintézni, hanem csakis a társadalmi jelenségek összefüggéseiből magyarázni. Ellenben hiánya — mint a Durkheim iskolának általában — hogy nem tud egy félénk eklekticizmuson felülemelkedni, hogy csakis kölcsönhatásokat látunk: rendet és törvényszerűséget alig. Viszont Bouglé ezzel szemben joggal mondhatja, hogy a kutató számára rendelkezésre álló tények és adatok ma még sokkal gyérebbek, semhogy lelkiismeretes munkás kategorikus kijelentéseket tehetne.

J. O.

8

8

Az olasz szocializmus.

I. Roberto Michels: Il proletariato elaborghesia nel movimentosozialista italiano. Soggio di scienza sociografico-politica. Torino, Fratelli Bocca 1908. pp. 399. 4L. — II. Robert Michels: Die Entwicklung der Theorien im modernen Sozialismus Italiens. In tern, Die revolutionäre Methode. Leipzig, L. C. Hirschfeld 1908. p. 7—35.

Az olasz szocializmus irodalma egyike a leggazdagabbaknak. Kevés tény illusztrálhatja elevenebben azt a tételt, hogy a bürokratikus hatalomnak mily csekély a befolyása nemcsak az anyagi, hanem a szellemi termelésre is, mint az olasz irodalom e nagy bősége. Németország a marxizmus *kat-exochén* szága. Százakat hivatalosan foglalkoz-

tató pártszervezet, hivatalos folyóirat, pártiskola, üzletileg szervezett pártkönyvkereskedések, stb. állanak ott a marxista irodalom szolgálatában. Olaszországban mindennek csírája is alig van. Mégis az olasz Marx-irodalom és marxista irodalom csak számra is alig marad el a német mögött (ha ugyan fölül nem múlja), továbbépítésében pedig — talán éppen mert ilyen hivatalos szervezet nélkül szűkölködik — Franciaországgal együtt egyenesen elhódította a németektől a kezdeményezést. Lehet mondani, hogy a marxizmus elmélete Németországban évek óta szinte egy lépést sem tett előre — ami új gondolat és koncepció a *Neue Zeit*-ban vagy egyebütt az utóbbi években világot látott, szinte

kivétel nélkül nem-németektől vagy nem hivatalos szocialistáktól való — míg más országokban, és épen a latin nemzetek körében, szünetlenül azon dolgoznak, hogy a tudományok haladásával kiegészítsék és összhangba hozzák.

Amit a franciákról még néhány év előtt legsűrűbben a németek hangoztattak: hogy a külföld dolgaiban szinte naivan tudatlanok, azt ma sokkal nagyobb jogosultsággal lehet a németekre visszafordítani. A figyelmes szemlélő látását nem kerülhette el, hogy tíz-tizenöt éve mily lázas buzgalommal pótolják a franciák korábbi elzárkózásuk okozta hiányokat, mennyi könyvet fordítanak franciára, mennyit utaznak, mennyit foglalkoznak különösen a német tudomány és élet eseményeivel. Ellenben a *gründlichkeit*-jükről szinte hírhedt németek a tudományok minden terén sokszor oly fölényesen mellőzik az idegen irodalmat, hogy ha azelőtt biztos lehetett az ember, hogy német kézikönyvből vagy német monográfiából merítheti egy kérdésről a legteljesebb tájékozódást, ma szinte bizonyos, hogy — német viszonyokról és német szempontokról ugyan tovább is jól — de mindenről, ami Németország határán kívül esik, gyakran épen a német könyv fog a leg-hiányosabban tájékoztatni.

A jelenség oka bizonyára a német iparnak és kereskedelemnek bámulatos föllendülése. A gazdasági dicsőség nemcsak a vagyonos osztályoknak szállt fejükbe, hanem az egész nemzetnek, tudósainak, munkásainak is. Az utóbbi években ismételtlen megesett német szocialista kongresszusokon és gyűléseken, hogy külföldi testvérpártokról, azok eljárásáról, sikereiről igen tájékozatlanul és talán ezért is igen fölényesen és kicsinylőleg nyilatkoztak. És érdekes, hogy a francia és olasz szindikalizmussal a hivatalos pártfolyóirat csak jóval azután kezdett foglalkozni, hogy Michels és Sombart radikális folyóiratokban több cikkben ismertették a munkásmozgalom ez új irányát.

Michels első helyen említett könyve is az *Archiv für Sozialwissenschaft*-ban megjelent hosszabb cikksorozatának átdolgozása. Mindenképen örülnünk kell az új formának, nemcsak mert könnyen hozzáférhető alakban kaptunk igen alapos monográfiát az olasz szocializmusról, — az Angiolini könyve (*Cinquant' anni di socialismo in Italia*, 2^aediz., Firenze, Nerbini 1903.) a tudományos igényeket kevésbé elégti ki — hanem mert épen azt a kérdését a szocialista mozgalomnak domborítja ki, amelynek tanulmányozására Olaszország a legalkalmasabb.

Mint könyvének címéből is kitűnik, Michels azt kutatja, hogy az olasz szocializmus mennyiben tisztán proletármozgalom és mily részt vesznek benne nem-proletár: polgári és intellektuel elemek? Minden lehető módot fölhasznál a párt összetételének pontos megállapítására. Sorra veszi a szocializmusnak az *Internationalé*-val kezdődő történetét, a pártvezérek szociális eredetét, a *beirt* (pártadót fizető) tömegek hovatarozását; analizálja a parlamenti választások statisztikáját és külön a szocialista választók társadalmi tagozódását, hogy végül arra, az olasz szocializmus, ismerőjét nem meglepő következtetésre jusson, hogy bár a szocialista szavazatok összes száma messze mögötte marad a proletár és *proletaroid* választókénak, vagyis az olasz szocializmus meg távolról sem hódította meg az egész proletárságot, mégis a pro-

letárok teszik a pártban a többséget; de mellettük igen jelentékeny rétege van *proletaroid* elemeknek (törpebirtokosoknak, állami altiszteknek és kishivatalnokoknak, tanítóknak stb.) és kispolgároknak, továbbá intellektueleknek és alkalmazottaknak (magántisztviselőknek); és még sokkal nagyobb a nem-proletárok aránya a pártvezérek sorában, akik majdnem kizárólag burzsoák. (263—264. 1.) Vagyis arra a kérdésre, hogy az olasz szocialista-párt nemcsak emberek szövetsége-e, akiknek egy az eszményük, hanem egy osztálynak nyilvánvaló képviselő-e, a felelet határozottan tagadó. (88. 1.)

Michels könyvének sok megállapításából és eredményéből főként ezt akarjuk kiemelni, mert igen fontos adat a szocialista pártok és egyáltalán a pártok lélektanához. Egész kétségbevonhatlanul bizonyították be a német választási statisztikából is, hogy a német szociáldemokrácia $3\frac{1}{4}$ millió választója közt is igen jelentős hányad a nem-proletár. Hogy a francia szociáldemokrata párt választói közül mennyi a proletár és mennyi a burzsoá, arról nincsenek számszerű adataink; de azt tudjuk, hogy a párt vezetésében ott is az intellektuelek predominálnak és hogy a hamisítatlan proletárok nem kis része, a szindikalisták, épen nem azonosítják magukat a párttal. Ausztriában a párt összetétele valószínűleg csak annyiban különbözik a némettől, hogy több benne az agrárius elem. Vagyis Európa négy legnagyobb szocialista pártja már külsőleg sem képviseli azt az egységet, amit a politikai pártok közkeletű szocialista elmélete szerint mutatnia kellene.

Az ú. n. modern munkásmozgalmat — ez elnevezés a német marxistáktól ered — az jellemzi, hogy a szocialisták politikai párt formájában szervezkednek, a szocializmust politikai párt képviseli. Azt mondták, hogy így lesz eggyé az elmélet és a gyakorlat, így egyesülhet csak a szocializmus a munkásosztállyal. Mert a párt nem más, mint egy osztály gazdasági mozgalmának politikai képviselője s így a szociáldemokrata párt sem lehet más, mint a munkásosztály képviselője, amely szemben áll a többi pártokkal, mint más osztályok gazdaságpolitikai képviselőivel. S íme, most sorban kitűnik, hogy míg egyrészt széles rétegei a gazdaságilag szervezett munkásosztálynak nem a szociáldemokrata párttal képviseltetik magukat, másrészt magában a szociáldemokrata pártban igen jelentékeny réteg nem tartozik a munkásosztályhoz. Vagyis az osztály és a párt állítólagos azonossága vagy egysége semmiképpen sem oly kézenfekvő tiszta dolog, amint azt némelyek hiszik.

Könyvismertetés nem alkalmas arra, hogy ezen megállapítást bővebben kifejtjük és az összes következtetéseket levonjuk belőle. Csak a legáltalánosabb következtetésre akarunk rámutatni, nevezetesen arra, hogy ha párt és osztály nem azonos társadalmi képződmény két megjelenése, másrészt a szocializmus a munkásosztály szükségességű ideológiája, akkor a párt nem fődheti a szocializmus fogalmát sem s a szocializmus gyakorlati megvalósításának eszközei és útjai semmiképpen sem merülnek ki azokkal, amelyeket a modern szocialista pártok programjai tartalmaznak. Vagyis a szocialista pártoknak, ha csakugyan az egész munkásosztály és csak a munkásosztály képviselőivé akarnak

válni, lényeges módosulásokon kell átmenniük, úgy közkeletű elméletekben, mint általános gyakorlatukban.

Azt, hogy valami baj van a szocialista pártban, hogy a valóság nem egyezik az elmélettel, régen érzik már. Mindazok a küzdelmek, amelyek a reformizmus, revizionizmus, revolucionarizmus, *Zurück auf Marx*, *Zurück auf Kant*, szindikalizmus stb. jelszavai alatt immár egy évtizede folynak az internacionáléban, ennek a belső disszonanciának kifejezései. Ennek a tisztulási folyamatnak igen sok érdekes epizódja, sok rejtett szála és benyolódott göbje van, amelyeket talán csak később fognak föltárni. Michels könyvében a legérdekesebb problémák egyikéhez találunk további értékes adalékokat.

Könyvének legjobb részletei azok, amelyekben az intellektueleknek az olasz szocializmusban való szerepéről beszél. Látjuk a Ferri fűzetéhez írt bevezetéséből is, hogy az olasz elméleti szocializmus teljesen az ő művük; hogy intellektuelek voltak a szocializmus legelső propagálói és hogy ma is az intellektuelekből kerülnek ki a hivatalos agitátorok, az újságírók, a revü-szerkesztők; hogy 1870 óta máig együttvéve hat valóságos munkás volt a párt parlamenti frakciójában, ellenben 1900 óta soha sem volt egyszerre 9 egyetemi professzornál kevesebb benne, s az utolsó választásokkor bekerült 24 szocialista közt is van 10 egyetemi tanár, 6 ügyvéd, 3 orvos stb., de nincs egyetlenegy munkás sem* és hogy mégis az olasz szocialisták elkeseredett belső harcai, csakúgy mint Németországban, az intellektueleket

* Az olasz egyetemi tanárok bérmozgalmának híréhez a *Népszava* (1908 július 10-iki szám) a következő megjegyzést fűzi: «Hát hiszen a tanár uraknak igazuk van, ha azt követelik, hogy becsületes fizetést adjanak nekik, ha már egyszer lekötik magukat valamely hivatáshoz. De hát miért dühösködnek az urak a munkásokra, ha ezek becsületes megélhetést követelnek munkaerjükért, tekintet nélkül arra, hogy képesek-e mindig elvégezni a tőlük megkövetelt munkamennyiséget. A munkás családja is rendszeresen akar táplálkozni, nemcsak a tanároké.» Ez a megjegyzés, amely más viszonyok közt találó lehet, az olasz egyetemi tanárookra alkalmazva igen komikusan hat. Tudtommal olasz egyetemi tanárok sohasem „dühösködtek a munkásokra”, ellenben mindig igen tevékenyen hozzájárultak, hogy „a munkás családja is rendszeresen táplálkozzék”. Aki csak annyit tud, amennyit mindenkinek tudnia kellene: hogy Antonio Labriola, a tudományos marxizmus ezen kitűnő képviselője, élete végéig háborítatlanul tanított a római egyetemen, hogy az olasz szocializmus szélső szárnyának vezetői — Ferri is és Arturo Labriola is — egyetemi tanárok, hogy pl. Ferri nem régen múlt huszonöt éves tanári jubileumát az egész olasz egyetemi világ egyhangúlag ünnepelte, már annak sem szabad ilyeneket leírnia. Michels egész sereg érdekes adattal illusztrálja az olasz egyetemi tanárok szerepét a szocializmusban. Már 1851-ben írta Benoit Maion: „*les professeurs Italiens semblent devoir vaillamment dans les voies socialistes*”. 1895-ben G. Macchi ankétet rendezett a szocializmusról; 105 író közül 75%, 63 tudós közül 78% vallotta magát szocialistának. Michels hatvan körül teszi ma a szocialista egyetemi tanárok és docensek számát és emlékeztet arra, ugyan szálltak síkra a fakultások, ha kellett, egy-egy szocialista kartársukért, végül: a szocialista képviselők közt 10 egyetemi tanár van. 10 szocialista egyetemi tanár, az több mint háromszor annyi, ahány egyetemi tanár az egész nemet birodalmi gyűlésben ül. Es amellett ezek az egyetemi tanárok nem holmi magyar Varkocs Fabiánok, hanem nemzetközi tudományos tekintélyek, mint Ferri, Gatti, Montemartini, Zerboglio stb. és a nem-képviselők közt Lombroso, Loria, Ciccotti, Labriola, Asturaro, Graziadei stb.

Mire mindenre nem jók az újságíró kaptafák!

vették célba, ott is az intellektuelek minden baj okai. Szinte mulatságos olvasni ezeknek a harcoknak vázlatát. Az intranzigensek, akiknek élén egyetemi professzor állt, Ferri, A munkások segítségével ki akarták üldözni azokat, akik nem proletárszármazásúak, vagy egyetemet végeztek. Viszont a reformisták vezére, főispán fia és ügyvéd, Turati, azzal válaszol egy füzetében, hogy a forradalmi intellektuelek kispolgári származásúak és mert nem tudtak karriert csinálni, cserben hagyják osztályukat és a hirtelen megnövekedett szocialista pártba menekülnek; a munkások ismerjék föl végre hiú, fecsegő, tehetetlen, a proletárság valódi szükségleteit nem ismerő vezéreiket. Még különösebb lett a helyzet az intellektuelekre, amikor egy egyetemi magántanár és egy volt tüzérhadnagy, Arturo Labriola és Walter Mocchi vezetése alatt a szindikalizmus is bevonult a pártba és szintén az intellektueleket vette célba, de még sokkal hevesebben, mint a többiek, aminek folytán Ferriék és Turatiék hamarosan ki is békültek. Szinte úgy látszott, mintha az olasz szocializmus egész válságának csakugyan nem volna más oka, mint az intellektuelek. Nem emlékeztet az egész hajsza arra a másikra, amelyet *az ostobák* — mint Bebel mondta — indítanak meg, valahányszor bajban vannak: az antiszemita zsidóüldözésre? Michels erélyesen tiltakozik ellene, mintha a baj az aránylag kevés-számú burzsoától származnék. Igen érdekesen fejtegeti azokat a fajpszichológiai okokat, amelyek az olasz intellektuelek nagy csoportjait hajlamosabbakká teszik a szocializmus számára, mint például a még ma is középkori kasztszerűségben megmerevedett németeket; bizonyítja, hogy a párthoz való csatlakozás igen kevés vagy semmi anyagi előnnyel nem kecsegtet, minthogy a képviselők nem kapnak fizetést, a pártnak csak néhány fizetett alkalmazója van, a pártlapok közül alig egy-kettő fizet stb. Épen a burzsoá-szocialisták számtalan esetben sokkal inkább bizonyultak szellemükben proletároknak, mint a születésüktől proletár szocialisták. (341. 1.) Idézi Labriolát, aki maga is kénytelen bevallani, hogy a párt intellektueljei közt akadt akárhány „valósággal heroikus jellem, nemes lendületű lelkes organizátor, önmagával nem törődő emberbarát, akik pártmunkájukból semmi anyagi hasznot nem látnak, vagy nevetséges kárpótlásért a tevékenység és a lemondás hihetetlen tömegét áldozzák”. (355. 1.) Az olasz szocializmus nagy erkölcsi szépségei — mondja Michels — menthetetlenül elvesznének, ha az intellektueleket kiüldöznék. Ellenben tisztára proletármozgalom könnyen áldozatává esnék a teljes korrupciónak. „A munkássorból kikerült vezér” — folytatja — „nem óvná meg a pártot a korrupciótól, sem az elmélet terén, még kevésbbé a gyakorlatán. Tanulmányunk során már elmondtuk, hogy az olasz Internacionáléban a burzsoák fényesebb bizonyítékait szolgáltatták politikai tisztességüknek, mint akárhány proletárvezér. Ugyanezt lehet elmondani más mozgalmakról. Franciaországban 1848-ban tizenegy munkásképviseelő közül nem kevesebb mint tíz árulta el osztályát. Minél exkluzívabb valamely munkásmozgalom, annál könnyebben ejti meg a korrupció. III. Napóleon alatt a Fribourg és Tolain vezette tiszta proletármozgalom, az Egyesült-Államokban ma a hírhedt *bosses* és munkásvezérek vezette, minden kapitalistának eladó mozgalom nem nagyon meggyőző

példák arra, hogy csak a kérges tenyér tarthatja tisztán a pártot.” (376-7. 1.)

A megoldást Michels a szindikalizmusban látja, bár az olasz szindikalizmust helyenkint igen élesen bírálja és fiatalos éretlenségét egyáltalán nem kiméli. A szindikalizmus, amely nemcsak proletár, hanem forradalmi-szocialista is, amely egyesíti ugyan az osztályt az eszmével, de nem zárja ki az intellektueleket, akiket nem nélkülözhet nagy elméleti, tudományos és erkölcsi föladatai teljesítésében: ez az olasz szocializmus jövője.

Michels oly nagy anyagot ölel föl könyvében, hogy nehéz rövid ismertetés keretében teljesen számot adni róla. Egész sereg kérdést kellett mellőznünk, amelyekről pedig sok újat mond. A mezőgazdasági proletárság viszonya a szocialista párthoz, az anarchisták és szocialisták ellentéte, az olasz burzsoázia lélektana szembeállítva a némettel stb. számunkra különösen érdekes fejezetek. Sajnos, ezekre csak így lehet figyelmeztetnünk az olvasókat.

Hibája a sok adatot és nevet tartalmazó könyvnek betürendes mutató hiánya.

sz. e.

§=====§

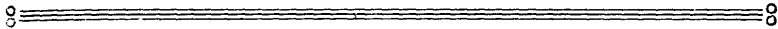
Politikai olvasókönyv. Szerző híven mondja el, hogy mit *(Írta: Dr. Radó Sámuel. Budapest, akart: „Az itt összegyűjtött cikkek Franklin, 1907. VII, 382.)*

jobbára közjogi és parlamenti kérdésekkel foglalkoznak. A közjog elvont tételei halvány fogalmat adnak azoknak valódi jelentőségéről. Kell, hogy működésüket, érvényesülésüket a politikai akcióban, a történelem küzdőterén lássuk, közjog és történelem együvé tartoznak. De rendszerint különválva tárgyalják és a szerves összefüggés kapcsolata elhomályosul. A történelem úgyszólván a közjognak műhelye, melyből a jogtételek a hatalmi tényezők küzdelmében acélra keményedve alakulnak ki.”

Másik szándéka pedig ez volt: „A demokrácia, a parlamentarizmus, a szocializmus az utolsó évtizedben a törekvések ködhomályából a hatalom polcára emelkedtek. A probléma a megvalósulás stádiumába jutott, az eszmény, az aspiráció kormányzati alappá lett ... A hatalom birtoklása és gyakorlata sok csalódással jár és sok csalódást kelt. A parlamentarizmus általános kormányrajutása például a sok visszaélés folytán sok lelkes hívőt tántorított meg és a világmegváltó elv megszorítását is indítványozták. Meg vagyok győződve, hogy nincs olyan túlkapás, mely a népszuverenitás elvének igazságát megdöntheti. De a tudománynak nagy feladata éppen ezekre a hibákra rámutatni és az utat megjelölni, melyen a vadhajtások lenyesegetése által az alapelv uralma biztosítható. Ezt az eszmeáramlatot iparkodtam néhány cikkben a nagyközönséggel megismertetni, iparkodtam a huszadik századbeli ember lelkét belevinni ezen régi problémák fejtegetésébe.”

Ehhez a szép és tanulságos programhoz szerző valóban hű maradt és tervének kivitele is méltó az elismerésre. Mert ha nem egy véleménye ellenmondásunkat is kelti fel s ha a szakember olykor túlságosan tárcaszerűeknek fogja találni fejtegetéseit ilyen súlyos témák-

ról: mindenki, aki a modern politika és szociológia eszméinek népszerűsítését óhajtja, örömmel fogja ajánlani mint jó és élvezetes népszerűsítő munkát. Pláne e téren a könnyebb koszt és az óvatos adagolás igen indokolt nálunk, hol a napi sajtó frázisgyártó és elmaradt vezércikkeivel annyira elrontotta közönségünk ízlését és ítéletét. Ez az eleven és érdekes cikksorozat szélesebb köröket tájékoztathat ama politikai eszmékről, melyek a világot foglalkoztatják. Az is előnye a munkának, hogy oly ember tollából ered, kinek műveltsége a liberáliszmus hagyományaiban gyökerezik, de aki azért képes figyelemmel kísérni és megérteni az újabb fejleményeket. Ekként jobban eltalálja a hangot, az érvelést és összehasonlítást a magyar középosztály gondolatvilágához, mint azok, akik a régibb politikai műveltséggel közöm-

Van-e grafológia? (*Alfred Binet: Les revelations de l'écriture, d'après un contrôle scientifique, Avec 67 figures dans le texte. Bibliothèque de philosophie contemporaine Felix Alcan, Paris, 1908*)

Nagyon elterjedt s általánosan gyakorolt dolog következtetéseket vonni az írásból annak írójára. Ha egy levelet kapok, rendszerint meg tudom mondani már a címről, hogy

férfi írta-e vagy nő, gyermek-e vagy felnőtt. Már kevésbé gyakori, hogy az írásból írója értelmiségére s jellemére is vonjunk következtetéseket. De tudjuk, hogy némelyek ezt is teszik s gyakran el is találják az igazat, ily esetekben csodálkozunk s vagy azt mondjuk, véletlen vagy pedig kötelességünknek tartjuk elismerni, hogy van valami a dologban.

Alfred Binet, ismert nevű francia pszichológus, felhasználta e kérdést arra, hogy megpróbálja, mennyiben alkalmazhatók a logika szigorú szabályai ily végtelen komplex jelenségekre. Tudományos pontossággal igyekszik eldönteni, van-e grafológia s nemcsak a véletlen játéka-e, amit annak hívunk s ha van, hova osszuk be, mesterség vagy művészet-e, avagy tudomány?

Az írásból következtetéseket vonnak a grafológok, írásszakértők, a nemre, korra, értelmiségre s jellemre. Ha elem tesznek 100 különböző írást, hogy ítéljem meg mindegyik nemét anélkül, hogy nézném az írásokat, a valószínűség számítás szerint feleleteimből 50 helyes lesz, mert csak két nem van. A véletlen tehát 50% helyes megoldást ad. Az első kérdés tehát, mely a grafológia létét fogja eldönteni: többet mond-e a grafológia, mint a véletlen, vagyis a feleletek nagyobb százaléka lesz-e helyes, ha nézem az írásokat s úgy döntöm el nemöket? A másik kérdés pedig, mely azt fogja eldönteni, hogy tudomány-e a grafológia, az, hogy a szakértők, a grafológok megoldásainak nagyobb százaléka lesz-e helyes, mint a grafológiában

teljesen járatlanok megoldásai? Vagy másképen s kevésbé pontosan: a grafológok nagyobb pontossággal tudják-e megállapítani az írásból írója nemét, korát, értelmiségét s jellemét, mint a grafológiában teljesen járatlanok?

Mindkét kérdésre a felelet kedvező a grafológiára. Kétségtelen, hogy a grafológok megoldásainak nagyobb százaléka helyes, mint amennyit a véletlen ad; valamint a grafológiában járatlanok megoldásai is a gyakorlott szakértők megoldásai alatt maradnak. Ezt a kísérletek hosszú során át állapítja meg szerzőnk, melyeket a nem, kor, értelem és jellem írásból való kiolvasására nézve végzett.

A legkönnyebb a kísérlet a nemre nézve, mivel csak kettő van. Összeszed egy csomó kézírást, lehetőleg olyanokat, melyeknek tartalmából ne lehessen következtetéseket vonni a nemre — rendesen címzett levélborítékokat — sőt még arra is ügyel, hogy a boríték alakja, színe el ne áruljon valamit. Elküldi a grafológoknak, hogy határozzák meg az írásokból írójuk nemét. Természetesen mindegyik grafológ egyedül dolgozik. Megkapván a megoldásokat, kiszámítja, hogy hány százaléka helyes. Ebből levonja a véletlen helyes megoldásainak százalékát s a maradék fogja megmutatni, hogy mire képes a grafológ, illetőleg a grafológia. Az előbb láttuk, hogy a nemnél a véletlen 50% helyes megoldást ad; tehát a grafológok helyes megoldásainak legalább 50%-on felül kell lenniök. S tényleg mindegyiké felül van. A legjobb grafológ, Crépieux-Jamin helyes megoldásainak százaléka 78,8%. A második kérdésre feleletképen megvizsgálta Binet, hogy a grafológiában járatlanok mily százalékban találják el az igazat. Az eredmény 63—73%, ami még jóval felül van azon, melyet a véletlen ad. E számok mutatják, hogy vannak jelek az írásban, melyekből következtetést lehet vonni írója nemére nézve a tévedés bizonyos százalékával.

Ugyanez áll a korra nézve. Itt a véletlen megoldásai átlag 15,5 évvel térnek el a helyestől; vagyis 15 és félévet tévesztünk átlagban, ha anélkül próbáljuk megállapítani a kort, hogy néznénk az írást. A Crépieux-Jamin eredményei átlag 10,2 évvel térnek el a helyestől. A grafológiában teljesen járatlanokéi 14,5—10,6 évvel. Látjuk tehát, hogy még a legkevésbé ügyesek is észrevettek valamit, mert a legkevésbé ügyes százalék száma is alól van a 15,5-en, a legügyesebbek pedig majdnem elérik a legjobb grafológ eredményét. Ebből azt az előzetes következtetést lehet vonni, hogy — legalább a korra nézve úgy látszik a grafológia intuitív tudomány, mely nem annyira a gyakorlattól, mint inkább valamely különös tehetségtől függ.

Binet arra is fölkérte a grafológokat, hogy okolják meg vála-

szaikat, miért mondják egyik írásra, hogy nő írta, vagy hogy idősebb ember írta ezt, mint egy másikat. E megokolások megmondják azután, hogy mily jelek azok, melyekből a grafológok a nemre, korra stb. következtetnek, mely jelek tehát a nem, kor stb. jeleinek nevezhetők. Crépieux-Jamin szerint a nem grafológiai jelei a következők. Férfi: tisztaság, egyszerűség, tartózkodás, a vonás keménysége. Nő: némely betű felemelése, bizonyos betűk (*r* s a szóvégiek) alakja s állása, mely némely esetben lényegesen nőies; továbbá pszichológiai jelek: nyugodt, szerény jelentéktelenség, tehát asszony, az akarat jeleinek összefüggéstelensége, asszony. A kor grafológiai jelei pedig a gyermekkorban vastag, lassú, ügyetlen, kellemnélküli vonások, a betűk egyenlők vagy fölfelé haladnak. Ifjúkor: a vonások nyújtottabbak, egyenlőtlenek s sokszor mesterkélték, de finomabbak, a gyermekes nehézkesség eltűnik. F fiatal felnőttek: az írás még finomabb s tisztább s a kalligrafikus formáktól megszabadult; az egyéniség legjobban mutatkozik, az írások különbsége nagyobb. Korosabb felnőttek: elveszett a fiatalos vonások könnyedsége s frissessége; megtámasztás jelei, szögletek, habozás, majd fáradtság jelei mutatkoznak (kis függelékek a végzetüknél, mivel a toll nem emeltetik már oly gyorsan). Az öreg kor: reszketés és depresszió jelei, az aktivitás csökkenésének jelei; ezek a leszálló írás, homorú vagy domború sorok, laza írás, lágy vonások, törlések és újradzések stb.

Sokkal nehezebb már s bonyolultabb eljárási módokat kíván annak megállapítása, hogy az értelmiség mily fokban olvasható ki az írásból. Egyáltalában nehéz meghatározni csak megközelítőleg is valakiről, hogy az értelmiség mily fokán van, igen sok szubjektív tényező léphet be s a szuggesztíó alól alig lehet menekülni. Már pedig, hogy a kísérletet meg lehessen tenni, előre el kell dönteni a vizsgálandó írások szerzőiről, hogy mily értelmi fokon vannak. Binet, hogy e nehézséget elkerülje, elismert magas értelmi fokú emberek, tudósok s írók kézírásait s lehetőleg általa ismert alacsony értelmiségű emberek kézírásait hasonlított össze a grafológok által. Arra is nagyon vigyázott, hogy valami más jel ne maradjon az íráson kívül a grafológ számára, melyből az értelmiség fokára következtethessen; ne legyen tehát valami egyéni, intim az írás tartalmában, sőt a papír se mutasson különbségeket. Hogy a tévedéseket lehetőleg elkerülje, kétféleképen járt el. Először párokat csinált a kézírásokból s a grafológnak meg kellett mondani, melyik az intelligensebb. A párok tagjait úgy válogatta össze, hogy egy párt képező tagok két írója között nyilvánvalóan nagy értelmi különbség legyen. Híres tudósok és írók (Renan, Poincaré, Bergson, Sardou, Dumas fiás stb.) írásait párosította kishivatalnokok,

kereskedők s olyanok írásaival, kik föltétlenül alacsonyabb értelmi fokon állanak, mint amazok. Az eredmény meglepően jó. Crépieux-Jamin feleleteinek 91,6%-a találó. A többi grafológé 83—60% között váltakozik. Kétségtelen tehát, hogy az értelmiség foka, bizonyos százalék tévedéssel (ha az írás nem kaligrafikus) kiolvasható az írásból. Vannak természetesen érdekes tévedések is. Bergsont, egy kivétellel, minden grafológ egy kis hivatalnok alá helyez s szegény Renan sem olvasná nagy kedvteléssel, amit a grafológok értelméről véleményeznek. Ennek némi magyarázata, hogy Bergson írása kaligrafikus, Renan pedig — mint Crépieux-Jamin állítja — valószínűleg betegen írta a vizsgált sorokat. Továbbá némely írásra nézve egyhangú a grafológok véleménye, míg másokra nézve nagyon eltérő. Ez azt mutatja, hogy némely írásban jobban mutatkozik írója értelmisége, mint másokban.

A másik módszer, mely szerint az értelmiség megnyilatkozásának vizsgálata történt, a következő volt. Összeállított egy 20—30 különböző kézírásból álló gyűjteményt s a grafológ feladata volt elválasztani az írásokat két csoportban: közepesek s magasabb intelligenciájúak csoportjába. Az eredmény itt kevésbé jó. Crépieux-Jamin osztályozásának 87%-a helyes, a Vié-ének 76%-a.

Crépieux-Jamin szerint a magasabb értelmiség (*géné* és *talent*) jelei: világosság, aktivitás, a vonás egyenlőtlensége (de csak az összhangzó) és az egyszerűsítések; a középszerűségé: egyenletlenség és elégtelenség; a szellemi inferioritás jelei: tétlenség, durvaság s az egyszerűsítés teljes hiánya.

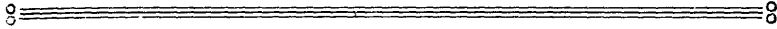
Az eredmény „az értelmiség írásbeli megnyilatkozására nézve ugyanaz, mint volt a kor és nem írásbeli megnyilatkozásaira nézve. Tény, hogy az egyéni intelligenciának vannak jelei az írásban, a grafológiában járatlanok is észreveszik őket, bár sokkal kevésbé, mint a gyakorlott grafológok.

Ugyanazon végkövetkeztetésre jut a jellemre vonatkozólag. Úgy látszik azonban, hogy a jellemet a legnehezebb megmondani az írásból, mert itt Crépieux-Jamin helyes megoldása is csak 73%, a többié 64%. Hogy a megoldások helyességében kételkedni ne lehessen, Binet ismert gyilkosok írásait párosította oly emberek írásaival, kiknek magasabb erkölcsi fokáról kételkedni nem lehetett (de vigyázott arra, hogy intelligenciájuk ne legyen magasabb, mert a magasabb intelligenciából rendszeren magasabb erkölcsiségre következtetnek a grafológok). A grafológ leadata volt megmondani — anélkül, hogy tudta volna, hogy az egyik írás szerzője pl. gyilkos — hogy melyik írás szerzője van magasabb erkölcsi fokon.

Végkövetkeztetés: van valami igaz a dologban. Hogy mennyi,

azt pontosan megállapítani nem lehet; a grafológok megoldásai a vizsgálandó írások s személyek szerint igen változók. Elég pontos adatokat lehet adni egy grafológ ügyességéről, de nem lehet megállapítani, hogy mire képes a grafológia.

Inkább művészet, mint tudomány; az intuíciónak van benne a legnagyobb szerepe; az egyik ember sokkal inkább képes rá, mint egy másik, bár gyakorlással fejleszthető. A jövő művészete — végzi a szerző. D. L.

Két új népszerű szociál- Bolgár füzeté rövid és világos csoportosítása azoknak a főszem- politikai munka. (*Bolgár Elek: Választójog és választó rendszerek Bresztovszky Ernő: Magyarország fekete statisztikája. Budapest, Deutsch Zsigmond, 1909. Természet és Társadalom. Ára 1 korona.*) A választójog gazdasági jelentősége, a választójog politikai jelentősége,

egyenlő választójog, választói geometria, a női választójog, ellenvetések az általános választójoggal szemben, népjogok a polgári társadalomban: ezek azok a legfontosabb kérdések, melyeket szerző behatóan, de minden fölösleges doktrinerkedés nélkül ismertet. Fejtegetései nemcsak a szakba vágó irodalom beható ismeretéről tanúskodnak, hanem nyomát viselik annak is, hogy szerzőnek alkalmá nyílt korunk két legdemokratikusabb társadalmát: Svájcot és az Egyesült-Államokat közvetlenül tanulmányozni.

Az általános választójog minden híve sok értékes szempontot fog találni Bolgár füzetében a demokratikus követelmények védelmére, és a konzervatív álláspont meggyöngyítésére. Így különösen Concha Győzővel való polémiája erős és meggyőző támadás a reakciós törekvésekkel szemben.

Míg Bolgár munkája inkább általános és elméleti keretekben mozog, addig Bresztovszky a legjellegzetesebb magyar életbe markolt be, mikor mintegy a magyar halál szociológiáját írta meg. Ez az erősen nemzeti szempont azonban aligha fog a hazafias félhivatalos tudomány örömeire válni, mert szerző olykor valóban magdöböntő magyar specialitásokról számol be a halál birodalmában és azon körülményekben, melyek az életkor megrövidítésével szoros összefüggésben vannak.

Így megállapítja, hogy „nincs a kapitalista államoknak még egy városa, amelyben oly féktelen volna a lakók kizsákmányolása, összezúfolása, annyi volna az egészségtelen lakás, mint Budapesten”; hogy Magyarország ma a legtüdővészesebb ország a világon, hogy „még a legszerényebb igényű, egyetlen lapot sem vásárló, folyton dolgozó s munkanélkül soha nem lévő átlagmunkás is kénytelen volt már 1900-ban félannyi enniivalóval megelégedni, mint amennyire szüksége van”; hogy az 1905-ben történt haláleseteknél az elhunytaknak csak a fele (54,1%) részesült orvosi segítségben, sőt a haláleset okát is csak

54,5% esetben állapította meg orvos”; hogy „nálunk tízezer lakosra 1905-ben nem is jutott egy bába, bár ez évben 35,8 születés esett; tízezer lakosra nem jut 3 orvos, bár 27,5 halálozás (és mennyi betegség!) esik; hogy „negyvenezer örült és hülye kószál, dühöng kórházi ápolás nélkül szabadon az ember szer etetnek ebben a klasszikus országában”.

Ilyen és hasonló rettenetes tényeket derített fel Bresztovszky az összehasonlító statisztika segítségével és termékeny s messzebevitágító prespektívákat nyit társadalmunknak ama gazdasági, közigazgatási és erkölcsi pathológiájába, melyből ilyen jelenségek állhatnak elő.

Ez a füzet is igazolja: igenis léteznek nemzeti sajátosságok. Csakhogy azok a nyugaton az élet, a gazdagság és a szellem magasabb szárnyalását jelentik; addig a magyar génusz a halál, a tepsedés és a lelki elmaradottság jegyében áll. —r.

8=====8

Új magyar költők. *A Holnap.* Ennek a kritikának igazi tartalma *Ady Endre, Babits Mihály, Balázs* — akárhogyan fognék is hozzá — *Béla, Dutka Ákos, Ernőd Tamás,* egy lehet csak: megállapítani, mit *Juhász Gyula, Miklós Jutka versei,* jelent a mai költészetben Ady Endre; *összeállította Antal Sándor. Nagy- mit hozott, olyat, amit lehet tovább- várad, A „Holnap” irodalmi tár- fejleszteni, mindenkinek tulajdoná- saság kiadása.* tenni; mit változtatott az új verseken

az, hogy ő itt járt közöttünk. Másszóval és egészen röviden: mennyi és mi a folytatható az Ady Endre költészetében. Az anthológia itt kínos helyzetet teremt a bíráló számára: ha volt értelme, hogy kiadassék, ha van haszna, hogy megjelent, csak ez lehet és mégis talán igazság- talanság most felvetni ezt a kérdést, amikor mégsem csak ők heten a mi egész új líránk és amikor minden kiválasztás meghamisítja minden költőnek profilját, úgy, hogy azokról közölük, akiknek itt olvastuk először verseiket, csak a legnagyobb fentartással és mély gyanak- vással, saját ítéletünk helyességével szemben merünk írni.

Csak egy pár megjegyzést így a földologról. Ady költészetéből — a közönségre — mégis a lényege hatott a legerősebben; az, hogy a napéhes, nyugat felé néző magyar ember érzései számára ő talált először szavakat, hogy benne szólaltak meg először a magyar kultúr- ember egészen speciális, idegenektől nem ismert, velük alig megértet- hető fájdalmai és vágyódásai; azok az érzések, amik minden, a lelkével nyugaton élő magyar emberben megvannak — addig amíg itt él, itt kell élnie. És ez az új magyar érzés új nyelvet teremtett itt meg magának; új mithológia jött létre, régi fogalmak, elavultnak hitt his- tóriai és — látszólag — csak ethnografiai tényekből; a közismert, agyonúnt „magyaros” ideológiák váratlanul félelmes, rettentő mély- ségekkel teli, vad erőttől duzzadó jelentőséget kaptak és az épen annyira megszokott, nélkülözhetetlen, de örökké távoli és örök távol- létében már épen annyira sablonos nyugat, Párizs, csábító, fenye- gető bizarr és ragyogó szépségeket és izzó melankóliákat. Ady Endre korszakot alkotó élménye — az irodalomtörténet nyelvén: föl-

fedezése — az volt, hogy megfordított egy viszonyt, kicserélt egy akcentust: eddig mindenki önmagában arra helyezte a súlyt, ami nyugathoz tartozásában szilárd, pozitív és nem problematikus (az önfenntartás ösztöne diktálta ezt neki), és felejtetni igyekezett azt, ami ide köti és azt, ami kultúrájában csak szándék és meddő vágyakozás. Ady átlátta, hogy itt van a magyar kultúremlék tragédiája, az hogy magyar és az, amennyi és ami ma Magyarországon lehetséges és hogy boldogító önámítás csak, nekünk párhetes vendégeknek Párizsban párizsiaknak érezni magunkat. Az Ady Endre szavaiban és ritmusaiban így konkrét valóságot nyert a magyar élet és a magyar embernek — csupán helyzete szülte — igazi magyar érzései: „Míg nem jöttem koldusok voltak, Még sírni sem sírhattak szépen. Én siratom magam s a népem . . .”

Ezt az új költészetet helyzetek hozták létre és ha van költészet, amit a szociológia a legfinomabb részlet-technikai pontokig meg bírna magyarázni, az övé az. (Kár, hogy itt nincsen annak helye és ideje.) Mi következik ebből? Az, hogy ha van költészet, ami iskolát csinálhat, ami nyelvet reformálhat, ami „közkinccs”-csé válhat, hogy meglássék minden vezércikkben és napihíren, úgy ez az. És mégis, vegyes, nagyon vegyes érzésekkel olvassuk azokat a költőket — itt is, másutt is — akikben domináló az ő látása. Miért? Ezért? Vagy ennek ellenére? Én az utóbbit tartom valószínűnek. Közepes lírikusoknál (nem, nem akarok most itt nevetek leírni) megkérdeztem sorokat találtam, olyan csengéseket, amik megmozdították minden idegemet, amikbe — néha egy jelző volt csak — mély élet-tartalmaimhoz hittem, hogy értek. Úgy érzem, mintha az Ady nyelve sok-sok embernek adott volna hangot, olyanoknak, akik nélküle örökre némák maradtak volna és ha egy pár soruk is csak az, ami pár óra multáival utána cseng még bennünk, ki tudja nem Farkas Imrék lettek volna enélkül a mindennek felfordítása nélkül? Veszélynek mondják finom embernek is az Ady hatását. Nem hiszem és nem is fogom hinni addig, míg nem látok nagy talentumot vergődni miatta. Most azt látom csak, hogy szárnyakat ad és repülni képesít, ő nélküle talán porban botorkálóknak is.

Két nevet vegyünk ki ebből a nagyon általános megállapításból, a Babits Mihályét és a Balázs Béláét. Ha egy pár vers meghamisíthatja is egy költő egyéniségéről alkotható képünket, ha talán máshol készíteni keresnünk lényének súlypontját, mint ahol igazán van és a legnagyobb meglepetések ezer lehetőségét hagyja nyitva előttünk, az erejét mégis lehet éreznünk, teljes biztonsággal, tévedés kizárásával. Babits Mihály ritmusában megszólal valami, amit nálunk még nem lehetett hallani; valami vad gazdagság, a látások izzó részegsége és az érzések mélységes, komplikált és mégis töretlen primitivitása. Egy ősi, nagy, természetből fakadt, minden körülménytől független energia, nem „muzáj Herkules”-ség, mint az Ady Endréé. Valami, ami — anélkül, hogy a versek hasonlítanának az övéire — a fiatal Rimbaudra emlékeztet. Balázs Bélában pedig, úgy érzem, a mai generáció legmélyebb, legintellektuálisabb problémái formálódnak át művészetté, nőnek muzsikává. Az, aminek kint régen (hol tíz, hol húsz éve)

megvan a maga lírikuma, azt keresi a Balázs Béla pár gyönyörű verse; azt hogy a lírában kifejezést találó érzésnek, a lírából kiérezhető embernek ne kelljen egyszerűbbnek lennie rendes életénél, ne kelljen sok mindent elfelejtenie, ezerfelére nem gondolnia, hogy verset találjanak az érzései. Balázs Béla lírája ebben annyira előtte jár annak, ami ma nálunk készül (talán ő legigazabban a *Holnap* mindannyiuk közül), hogy még nagyon intelligens előszóíróját is megtéveszti, elhiteti vele, hogy mentegetésre szorul ez a líra, aminek hogy el kell jönnie, sokunknak régi vágya és gyáva meggyőződése.

L. Gy.

Az oligarchiák szociológija. (Robert Michels: *Die oligarchischen Tendenzen der Gesellschaft. Archiv f. Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. XXVII. Band, 1.* Bakounine, Proudhon.) Ama tényezőket vizsgálva, melyek a demokrácia megvalósításának útjában állanak, szerző megkülönbözteti azokat, melyek

1. az emberi természetben, 2. a politikai osztály természetében, 3. a szervezés lényegében rejlenek.

A tömeglélektan antidemokratikus tendenciái közül az első a politikai hatalom átöröklésének elve. A hatalmon levők mindig arra törekcsenek, hogy uralmukat utódaik számára megőrizsék. Ez a vágy még ott is hatalmas, ahol az uralkodóknak vérszerinti leszármazói nincsenek: a római kúria nepotizmusa ékesszólóan illusztrálja ezt a ténytet. Arisztokráciák címek és történelmi hagyományok nélkül is kialakulnak vagy önmaguktól, vagy a történelmi nemességgel való összekeveredés folytán. így bátran lehet a német polgárság elfeudalizálódásáról beszélni.

Ezt az elvet hatásaiban még túlszárnyalja a tömeg közömbösége és politikai nemtörődömsége és az a szükséglete, hogy vezettség. Ezt a tehetetlenségi elvet kiegészíti a hőskultusz. A munka egyre növekedő differenciációja és a politikai ügyek egyre növekedő bonyolultsága még elősegíti ezt a ténytet. Az osztályuralmi antidemokratikus tendenciák közül legfontosabb az állami bürokrácia kifejlődése, mely a politikai osztály önfentartási eszköze lesz. Az intellektuelek szerepe e vonalon differenciálódik el két osztályra. Az egyikbe azok tartoznak, akiknek sikerült „az állami jászolban ellátást találni, míg a másikba azok tartoznak, akik . . . a várat megostromolták, de oda behatolniok nem sikerült”. Az első kategória az állam legfőbb őre, a másik minden elégtelenség és forradalmi mozgalom vezére.

Különösen érdekesek Michels fejtegetései az antioligarchikus mozgalom oligarchikus tendenciáiról, melyeket a modern munkásmozgalom tényeivel bizonyít. A *skilled* és az *unskilled* munkás közötti kezdetben gazdasági különbség osztálytagozódásra vezet. Heves és gyűlölködő harc folyik a szervezetlen és a szervezett munkások között, mélytet Mosso ergomachiának, az abrahely után való küzdelemnek nevezett el s amelynek csatakilátásai szinte már a tudo-

mányban is polgárjogot nyertek. A német sztrájkőrők, az olasz *krumiri*, az angol *blacklegs*, az amerikai *skabs*, a francia *jaunes* és *bedouins*, a holland *onderkruipers* mind e harcok izzó gyűlöletében születtek. De az organizált munkások nemcsak bérharcokat vívnak a szervezetlenekkel szemben, hanem gyakran hermetice el is zárkoznak, különösen az angol-szász világban. „A szakszervezetek nem csinálnak többé propagandát, nem szólítják fel többé belépésre a munkásokat, hanem ellenkezőleg a megközelíthetlenség vas szűrősövényével veszik magukat körül” s nagy belépési díjak megállapításával s egyéb eszközökkel (pl. a szakipari tanoncidó kimutatásának megkövetelésével) megnehezítik szervezeteik gyarapodását. Másutt (Amerika, Ausztrália) a munkások kifejezetten „patriotikus” politikát üznek a behozott idegen munkaerővel szemben. Európában is szembeszökő a klikképződés a szociáldemokrácián belül.

Az oligarchikus tendenciáknak különös melegágya a parlamentarizmus rendszere. „Miként a népképviselők a néptömegeket, akként az oligarchia szűk köre, a kormány, maga részéről a népképviselőket kerítette egy vagy más úton hatalmába.”

De maga a szervezés lényege egy „mély oligarchikus vonást tüntet fel”. Amily mértékben gyarapodik egy szervezet tagjainak száma, ugyanoly mértékben lesznek kevésbé képesek az egyesek a kormányzati intézkedéseket magát szabályozni, vagy azokra felügyelni. „A hatalmi koncentráció a maxista pártokban nyilvánvalóbb, mint a marxista tőkekoncentráció a gazdasági életben.” De maga a fiatal szindikalizmus, mely ép ezen politikai centralizáció elleni küzdelemből született meg, sem képes magát az oligarchikus tendenciáktól emancipálni. Tévedése abban áll, hogy e bajok okát csak a parlamentarizmus rendszerébe látja, holott azok „minden megbízásátruházásban, minden delegációban benrejlének ...” „Francia szindikalisták gyakran s bizonyos hevességgel mutattak rá az ű. n. «direkt akcióra, mint az egyedüli lehetőségre, a munkásosztályt, mint autonóm, nem képviselt tömeget fölléptetni és minden képviselést — *qui ne peut être que trahison, deviation, embourgeoisement* — a priori kizárni. De egyoldalúan konstruált elméletüket önkényesen a pártra korlátozták, mintha bizony ugyanazok az okok a szakszervezeti mozgalomban, még a legforradalmibban is, nem ugyanazon hatásokat hoznák létre. A szakszervezeteknek — organikus struktúrájukban — ugyanazon alapelvük van, mint a politikai munkáspártnak: a tömegek érdekképviselete egyes választottak által.

A bérharcok döntő momentumaiban a tömegek nem képviselik önmagukat, hanem őket képviselik. Képviselők, intézők nélküli szakszervezetek, bármely formában is, „el nem gondolhatók és nem léteznek.” Tényleg, az oligarchikus tendenciák magában a francia szindikalista mozgalomban is felütik fejüket. „Egy vezetőség kerül felszínre, mely a saját soraiból felhangzó kritikával szemben ép oly érzékeny lesz, mint amilyen csak egy jól fizetett angol *trades union chief* lehet.” Sőt ugyanezek az irányzatok magán az anarchizmuson belül is föllelhetők.

A nagy probléma éppen abban a kérdésben rejlik: hogyan

lehetséges egy olyan rend, melyben a hatalom bárminő koncentrációja elkerülhető? A válasz hiányzik erre a kérdésre. Ellenben az oligarchikus képződések irányában egyéb tényezők is működnek. Ilyenek: a megszokás hatalma, a tömegek hálája, a vezérek technikai nélkülözhetetlensége, a vezetőség kasztszerű zárkózottsága és uralmi jellege.

Ezek és hasonló tények sok komoly szociológust ama történelmi törvény formulázására vezették, mely szerint egy uralkodó, politikai osztály elkerülhetetlen. „Még ha a tömegek elégtelenségének egyszer sikerülne is — mondja Gaetano Mosca — az uralkodó osztályt halalmától megfosztani, még akkor is a tömegek kebeléből szükségkép egy új organizált kisebbség kerülne ki, mely az uralkodó osztály szerepét átvinné.” Az a remény, melyet e tekintetben a szocialista párt keltett, foszladoóban van. Cesare Lombroso az olasz szocialista párt központi orgánumban ellentmondás nélkül hirdethette: „Minél inkább közeledik a szocialista párt a hatalom és a polgári gazdagság birtokbavételéhez, annál inkább veszi fel ellenségei összes bűneit s maga is a korrupció eszközévé válik”. Szerző szerint ezek a jelenségek igazat adnak Vilfredo Pareto ismert elméletének, melyet *théorie de la circulation des élites*-nek nevezett el.

Ezt a pesszimiztikus konklúziót szerző csak a relatív értékelés ez akkordjával tudja enyhíteni: „Minél inkább tudatára ébred az emberiség azoknak az előnyöknek, melyeket — *tutto semmato* — még egy tökéletlen demokrácia is nyújt egy relatíve jól funkcionáló arisztokratikus rendszerrel szemben, annál kevésbé lehet indító ok a demokrácia fogyatkozásaiba való betekintés az arisztokráciához való visszatéréshez, annál kevésbé, mivel a demokrácia fogyatkozásai ép kinemküsöbölhető arisztokratikus maradványaiból állanak. És másrészt csakis egy tiszta és el nem fátyolozott tekintet a demokrácia arisztokratikus veszélyeibe fogja ezeket a veszélyeket, ha nem is elhárítani, de legalább csökkenteni.”

Valóban minden okunk megvan, hogy Michels eme konklúzióját helyeseljük. Az oligarchia klasszikus hazája, Magyarország, különösen fogékonyra teheti az embert arra, hogy a nyugati demokráciák tetemes fogyatkozásai mellett ésszrevegjük azoknak rengeteg előnyeit is. (J.)

Társadalomtudományi Társaság

A *Társadalomtudományi Társaság* f. évi szeptember hó 28-án ülést tartott, melynek tárgya Ludwig Gurlitt, a kiváló német pedagógus és publicista előadása volt *Schule und Gegenwartskunst* címen. Szabó Ervin elnöki megnyitójában hivatkozott arra, hogy a Társaság két évvel ezelőtt foglalkozott már e kérdéssel. Akkor fölzúdult a közvélemény. Bebizonyult, hogy hasonló okokból a Társaságéhoz hasonló nézetek keletkeztek Európa művelt országaiban. Majd az előadót, mint a tanítási reform egyik németországi előharcosát üdvözölte. Az előadó hangsúlyozta, hogy 40 évet töltött az iskolában, tehát kellő számú tapasztalatra hivatkozhatik, mikor azt állítja, hogy a középiskola nem vezet el a jelenkorig. Nagypapáink társadalmának és műveltségének megfelelő nevelésben részesítjük gyermekeinket. Az iskola még ma sem akar tudomást venni arról, hogy az embernek több érzéke és sok vágya van. Mindig csak egy érzéket foglalkoztat és a vágyakkal sohasem törődik. Pedig az emberi észnek megvan változhatatlan törvények szerint lefolyó fejlődése, amely mindenütt ugyanaz. Ezt a művészetből vett számos igen érdekes ténnyel igazolja. Ha a fejlődésre figyelmes a tanár, úgy az iskola nem volna gyűlöletes a gyermek szemében. Legnagyobb művészeink megszőktek az iskolából. Ez természetes, mivel csak így menthették meg egyéniségüket. A japáni módszert kellene követni, amely szerint a tanár a lexikon szerepét tölti be: akkor és azt a fölvilágosítást adja, melyet a gyermek érdeklődése kíván. A görögök és renaissance-időbeli emberek szintén nem a tanrend szolgai betartásának köszönhették zsenialitásukat. Nálunk mesterségesen elnyomorítják a gyermeket. Ezért vágyódik mindenki a hivatalokba, hol szolgai munka fejében szűkös eltartás és dicstelen jövő vár reá. E leverő képpel szemben előadja ama nevelési kísérletek vigasztaló eredményeit, melyeket saját gyermekein végzett.

A nagyérdékű előadást Kemény Ferenc igazgató és a felolvasó vitája zárta be.